республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
декабрь
16
воскресенье
№ 287 (14487)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 коп.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕР

Иштии-Хем суурнуң чурттакчыларының дилээн ёзугаар совхоз чаа садикти тудуп берген. Чон-даа, ясли-садиктиң ажылдакчылары-даа чаа садикти четтикпейн манап турган. Ынчалза-даа хүлээп алдынганының дугайында орта билдинмейн турда-ла, көжүп кириңер деп айтышкын совхоз дирекциязындан база районнуң күүсекчи комитединден хеп-хенертен келген.

1990 чылдың ноябрының 29-та көжүп эгеледивис. Чаа садигавыстың одалга системазының шуудавайн турарының хараазындан ишти-дашты хирленип, ыштанган, уруглар хүлээп алыры канчап-даа болдунмас, одаар котелдары садиктиң иштинде салдынган, дааш-шимээни, ыш-бузу мырыңай аажок. Ону эдер дээш каш-даа катап моторлар солуп турар, ол хиреде бичии-даа экиживээн.

Картофель, ногаа шыгжаар чери чок, черле чедир кылдынмаан-на чүүлдери хөй, чаа хүлээдип турар тудугнуң шынары ындыг боор болур бе?

Бир эвес хүлээп алган чүве болза, бүгү чонга байырлыг байдалга ажыдып, хүлээдир эвеспе? Хүлээп алдынган болза, кажан, кымнар хүлээп алганын тодаргай чугаалаар турган.

Сентябрьның 13-те совхозтуң директору Ч. Чигжит, прорабы Г. Д. Кавалай баштаан комиссия келгеш, КМК-ның ажылчыннарынга чедир кылдыртпа чүүлдерин дансылап бижээн чүве. Ол-ла хевээр сураг барган мындыг. Кылыр ужурлуг ажылдарда кылдынмаан, бисти сырыгдадып кириргеш, ында-мында өрээлдерге шоочалар, стеллажтар кылдырып эгелээн бо. Дериг-херексел чедишпес, эрги столдар, шкафтарывыс септеп, будуп салып, амдыгаа чедир уруглар-даа хүлээп албайн тур бис.

Эргим редакция, бистиң байдалывыс-биле дарыы таныжып, дузадан кадып көөрүң улуу-биле дилеедивис.

Мара МАНЧИН.
Иштии-Хем салбырында ясли-садик эргелекчизи.

БОТТАРЫ ТӨЛЕП БЕРЗИН

Хүндүлүг редакция, силерже бо чагааны бижиир ужурум мындыг. Кунгуртугнуң участок эмнелгезинде хеп чуур черде ажылдап турар мен. 1990 чылдың июнь 18-те хөй уругларлыг ие кылдыр пенсияже үндүм. Чогуур документилерни ол-ла хүн долдургаш, райполиклиниканың бухгалтериязынче чоруттум.

Август айга чедир кандыг-даа дыңнадыг чок. Оон бодум барып четкеш, айтырарымга: «Документилериңер читкен, ынчангаш база катап чаа документилер чыгташ, дужааңар» — дидир. Чугаалааның ёзугаар кылдым.

Ноябрьга чедир маңадым база чүү-даа чок. Оон база бодум барып айтырарымга, силерниң пенсияңарны кылып каан, ынчалза-даа чүгле ноябрь айның деп, кадрлар килдизиниң начальниги ынча дээш, чиде берген документилериңер тыпты берген. Оларны районнуң социал хандырылга килдизинге чедиргеш, эрткен айларныын санадып алыңар дээш, июнь 18-те дужааган документилеримни ап берди. Районнуң социал хандырылга килдизинге келгеш, чүвениң ужурун тайылбырлаарымга, райполиклиника бухгалтериязы документилерни чидирген-дир, боттары төлеп берзин дээр болду. Мынчага дээр райполиклиника бухгалтериязы чүнү-даа төлеп бербээн. Кадыым баксыраанының-биле холбаштыр ыңай-бээр чоруур аргам чок. Ынчангаш бо хомудалымны сайгаржып бээрин улуу-биле дилеп ор мен.

Зина СЕВЕКПИТ.
Кызыл район.

ЧУРТТАКСАВАЙН ТУР МЕН

Экии, эргим редакция! Солун, сеткүүлге черле кажан-даа чагаа биживейн чораан кижи мен. Ам бо чагааны бижиптер кылдыр арын-нүүрүм албадапты.

Мээң бажыңымга хүннүң-не алгыш-кырыш, оон кедерезе, чогуш-содаа үзүктелбес. Кымнарның аразында деп бодаар силер? Авам биле ачамның. Ачам авамны чүү деп-даа сөглээр. Бис бичии турувуста ачам авамны дыка эттээр турган. Ам бис улгады бээривиске, чүгээртээни ол-дур. Ынчалза-даа бис дыңнап турувуста, авамны чүү деп-даа сөглээр.

Ындыг хоойлу-дүрүм бар чүве бе? Харыылап берип көрүңерем. Ада кижи элээди уругларының мурнунга иезин бужар сөстер-биле сөглээр деп.

Мээң кадыкшылым безин баксырап тур. Нервим кошкак. Хүннүң-не ада-иемниң чарар дээш хилинчектенип, ыглап, хондур удувас-тыр мен. Эртен школаже караам ыжык, кичээлдерим чедир өөренмейн чоруптар-дыр мен. Ам канчаар. Хорадаачалым база аажок. Та канчап эдип алыр чүве?

Та чеже мынчаар хилинчектенир чүве. Мен шуут бо бажыңга чурттаксавайн тур мен. Дезиптер дээрге, өөредилге бар. Артып каар дээрге дыка берге. Канчаарыл?

Авам сутлар кыржы бээрге, мен шуут өлүп каар чоор бе деп бодай бээр-дир мен. Ынчалза-даа авамны кээргей бээр-дир мен. Ачамны эвес. Чүге дизе ада-иемниң улут уруу боор кээр кижи-дир мен.

Ийе, Тывада ындыг ада-иелер хөй боор. Ынчангаш, ада-иелер! Боттарыңарны бодавайн, ажы-төлүңер бодаңар!

Мен ам дөмей-ле чырык, солун, чараш чурттаалга көрбес боор мен деп бодаар-дыр мен. Кажан-бир мээң ада-ием мээң амы-тынымга чедер боор.

Н. А.
Улуг-Хем район.

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

РЕДАКЦИЯДАН: элээди уругнуң баш муңгаш болган муңгаралдыг чагаазын редакция херекке албайн эрттирип шыдавас. Ынчангаш ат-сывын бижиивээн-даа бол, парладывыс. Бир эвес бижип-даа каан турган болза, ону чарлап айытпас ийик бис.

Ада-ие, оваарнып, бодап көрүңер. Ажы-төлүвүс дег биске хайыралыг, үнелиг чүве чырык өртемчейде бар бе? Өг-бүлениң эп-найыралын эдип алыры чүгле силерден хамааржыр.

Сагыш-сеткилиң үлежип бижээниң кончуг эки болду, кызым. Сээң бүгү амыдыралың мурнунда чырык, чараш чурттаалганы, эки чүвени, эртем-билигни чедип алырыңга бүзүреп чор. Угаанныг уруг-дур сен, өөредилгең шыырак дээрзи чагаадан илдең-дир. Муңгарава, кандыг-даа берге байдалдан үнериниң аргазы черле турар. Чүгле бүзүреп көр. Ада-иеңни, дуңмаларыңны кажан-даа кагба. Оларга сен карак-кулак-тыр сен.

Улуг-Хем районда «Шын» солуннуң корреспондентизи Кодур-оол Тарымаевич Оюн Шагаан-Арыг хоорайда доктаамал ажылдап, чурттап турар. Ону «Улуг-Хем» солуннуң редакциязындан тып ап болур. Кодур-оол Тарымаевичиниң уруглары база сен ышкаш школада өөренип турар, ажы-төлдүг кижи чүве, корреспондент сээң-биле кончуг чугаалажыксап, дузалаксап турар. Сээң бодуңнуң-даа, аваң-ачаңның-даа ат-сывы кажан-даа, каяа-даа үнмес. Сээң чажыдыңны кым-даа билбес болурун аазап тур бис.

Кижилерниң, өг-бүлениң хууда амыдыралы, хамаарылгазы — кончуг нарын айтырыг. Аңаа киржирин, чарлаарын бодавайн тур бис. Ынчалза-даа эки салдар чедирериниң аргазы турар боор деп бүзүрел-биле мону бижидивис.

БҮЗҮРЕВЕЙН БАРДЫМ

Эргим редакция, силерже бирги чагаамны артында-ла дуза дилеп бижидим.

Мен Сүт-Хөл районнуң Ак-Даш суурунда ажылдап, чурттап турар мен. 1990 чылдың февраль эгезинде Алдан-Маадырның хүлээп алышкын пунктузунга аштадыры-биле 158 рубль өртектиг часкы, күскү тонум дужаап каан мен. Март айның ортан үезинден эгелээш, ол тонум сураглап келдим. Сүт-Хөлдүң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге чайладыр барып келдим. Тыпчып бээри-биле даргазынга дилег-билдириишкин-даа кииргеп мен. Ынчап турумда ол даргам база Алдан-Маадырның хүлээп алыр пункт эргелекчизи көжүп чоруй барганнар. Август айда Сүт-Хөлдүң амыдырал хандырылга чериниң диспетчери шөлээлей берген. Октябрь айда баарымга, диспетчер Татьяна боданып олуруп-олуруп: «Бо-дур бе тонуң?» дээш, эккелзе-ле моюндуруу, мурнуу талазы шупту ак эмаль дозу төп каан тон уштуп эккелди. Шуут караамга бүзүревейн бардым. «Маңаа ажылдап турган кижи дозу төп каан шежил» — деп, бо-ла-дыр. Чаа даргазынга кирдим. «Мурнунда турган дарга-биле ол дозу төккен кижини айтырып чугаалажып көрейн, утбай» — деп харыы берген ол-ла. Оон соонда каш-даа катап баргаш, ол даргамга таварышпадым. Диспетчер сөөлүнде: «Ол дозу төп каан кижи мында чок, өскээр ажылдап чоруй барган. Ол тонуң ап ал» — дээш, тонумну берипти. Сактырымга сеткилимче дүкпүрүпкен ышкаш, эмин эрттир хомуданчыг болду. 6 уругнуң иези, кадыым багай болгаш чер база чедип шыдавас кижи-дир мен. Хөй уругларлыг өг-бүлеге акша-хөреңгиниң чедишпези кончуг болур деп чүвени кым-даа эки билир. Хамык бараан өртээ аартаан, ховартаан бо берге үеде кижи хеп-даа тыппас-тыр.

Ам соой бергенде, чер чедип, ынаар-мынаар көжүп чорутскан улусту кайын тывар мен. Чоокта Сүт-Хөл чордум, диспетчер үзүн шөлээде, даргазынга база таварышпадым, улус судунга баарымга, даргазы өөренип чорутскан болду. Аайын тыппайн, районнуң күүсекчи комитединиң даргазынга баарымга база чок.

Ам боданып олуруп-олуруп, силерден дуза дилеп чагаа бижип ор мен. Чоннуң чагыын мынчаар хандырып турарга болур бе?

Мээң бо дилээмни сайгаржып бээрин дилеедим. Идегел-биле.

Зоя ОНДАР.
Ак-Даш суур.

ЧОЛААЧЫ ДЕПУТАТ

ЧУРУКТА: Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң мурнакчы чолаачызы, Тыва АССР-ниң улус депутаты Доңгак Севээн-оолович Кара-оол. Ажыл-агыйның чолаачызы бо хүннерде кыштагларже мал чемнерин чедиреринге шалыпчы үлүүн киирип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТУДУГЖУ САНАЛДАП ТУР

Бажың тударда хамыкты мурнай тудуг материалы херек деп чүве билдингир. Ыяш-даа бажыңның тавааан салырынга цемент албан херек болгай. А цементини бистиң республикада бүдүрбейн турар. Ону Саян артындан хөй шүүдел үндүрүп тургаш, сөөртүп эккээр. Ынчангаш Тывага цемент заводунуң тудуун дүргедедирин үе негеп келген. Цемент заводун тударынга чамдык кижилер удурланып турар. Бо маргылдааны чөптүг-биле шиитпирлээр болза эки. Ынчалза-даа цемент Тываның тудугларынга онза херек дээрзи чигзиниг чок. Оон ыңай, тайгада тудуг ыяжының курлавыры база эвээжээн-дир.

«Чодураа» совхозтуң ыяш дилдирер, чазаныр цехтериниң тудуун эрткен чайын эгелээн. Бодунуң тудуг талазы-биле материал-техниктиг баазазын тургузуп алыр деп совхозтуң шиитпирлээни кончуг шын. Цехтерниң тудуун Василий Аралдинниң бригадазы тудуп турган. Чазаныр цех тудуун шлак биле цемент холуп тудуп эгелээн. Кезек тудуп чорда, цемент чогу-биле ажыл ара соксаан. Ам чүгле келир чылдың фондузунуң цементизи кээрин манап, өске ажылдарже шилчээн.

Мурнуку үеде шлак-бетон тудугларны Кавказтан келген тудугжулар тудуп турган болза, ам бистиң боттарывыстың тудугжуларывыс ол ажылды кымдан-даа дудак чок кылып эгелээн. Бир эвес цемент хөй турган болза, совхозтуң тудугжулары чурттаалга бажыңнары дээш өске-даа тудугларны шлак-бетондан тудуп болур ышкажыл.

Цемент, ыяш ховар шагда чер-черлерде бар тудуг материалдарының курлавырын шуптузун ажыглавайн турар-дыр бис. Белдир-Арыг суурдан ырак эвесте тууйбу бүдүреринге таарымчалыг дой-довурактыг чер-даа бар-дыр. Аңаа чүге тууйбу бүдүрер цехти тургузуп болбас деп? Тудуг материалдарының курлавыры-даа көвүдээр, кижилерниң ажылдаар чери-даа тыптыр.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программа күүсеттинер. Күүсеттинмес-даа болза, тудугну шуудадыр дизе, бар курлавырларны шуптузун ажыглаар ужурлуг болгай бис.

Владимир КАРТИ.
Тудугжу.
Тес-Хем район.

ДЕЛЕГЕЙНИҢ НОБЕЛЬ ШАҢНАЛЫН М. С. ГОРБАЧЕВКА ДАМЧЫДЫП БЕРГЕН

МОСКВА, декабрь 14. (СЭТА). 1990 чылдың Нобель шаңналын бөгүн Кремльге М. С. Горбачевка дамчыдып берген. Лауреаттың медалын болгаш дипломун база акша шаңналын ССРЭ Президентизиниң хууда төлээлекчизи, чурттуң даштыкы херектер министриниң бирги оралакчызы А. Г. Ковалев дамчыдып берген. Шаңналды ап тура, чүве чугаалааш, Президент бо шаңналдың болгаш чоокта чаа алганы «Фьюджи шаңналының» акшазын медицина албан черлеринче чорудуп бээр деп шиитпирлээнин медеглээн. Бо акша уругларның кадыкшылы, бирги ээлчегде, экологтуг айыылга таварышкан черлерниң уругларының кадыын быжыглаарынга ажыглаттынар ужурлуг деп бодап тур мен деп, ол чугаалаан.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БЕЛЭЭ

Делегейниң Нобель шаңналының акшазын М. С. Горбачев кижилерниң кадыын камгалаарынга ажыглаар деп шиитпирлээн. Ол дугайын М. С. Горбачев декабрь 14-те Кремльге медеглээн. Нобель шаңналы биле Италияның «Фьюджи шаңналындан» алган акшазының ниити түңү 1 млн. 167 муң доллар болган.

Бо акша-хөреңгини кандыг янзылыг ажыглаар дугайын бодап тура, уругларның, бирги ээлчегде, ону экологтуг айыылга таварышкан черлерниң уругларының кадыын экижидеринге ажыглаар болза эки деп түңнелге келген мен. Ынчангаш мээң ол дилээмни күүседип, бо акшаны дараазында медицина албан черлеринге: Могилев областың эмнелге чериниң уруглар салбырынга, Киев областың Иваңковск район эмнелгезинге, Кара-Калпак АССР-ниң Нукус хоорайында уруглар эмнелге черинге, Казах ССР-ниң Аральскиде район эмнелгезинге, Москвада республиканың клиниктиг уруглар эмнелгезинге, Москвада Н. И. Пирогов аттыг № 1 хоорай эмнелгезиниң хирургия клиниказынга ажыглаарын дилеедим деп, ол чугаалаан.

Оон ангыда ССРЭ-де эде тургустунуушкун дугайында янзы-бүрү чурттарга үнген номнарындан алган 1 млн. рубльди болгаш, 850 муң долларны кадык камгалалынга, культураны хөгжүдери-биле чорудуп бергенин ол дыңнаткан. Ол шаңнал акшазының чамдызын партия кассазынга киирген.

(СЭТА).

РО ДЭ У-НУҢ АЛБАНЫНЫҢ АЯН-ЧОРУУ

Декабрь 14-те ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев бистиң чуртувуста албанның аян-чоруун кылып чоруп турар Көрей Республиканың Президентизи Ро Дэ У-биле Кремльге ужурашкан болгаш чугаалажыышкынны кылган.

Ийи бодунуң аразында болган беседага ийи талалыг харылзааларының амгы байдалының болгаш келир үезиниң, делегейниң амгы үедеги политиказының ниити угланыышкыннарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан.

Улуг аалчыга байыр чедирип тура, М. С. Горбачев ССРЭ-ниң болгаш Көрей Республиканың удуртукчуларының бо ужуражыышкыны ийи күрүнениң аразында харылзааларга чаа арынны ажыдып турар деп чугаалаан.

Ро Дэ У Совет Эвилелинде боттандырып турар эде тургустунуушкунга эки деп үнелелди берген болгаш бо орукка чаа-чаа чедиишкиннерни чедип алырын совет улуска күзээн.

Азия — Оожум океан девискээринге хамаарышкан айтырыгларны бүгү талалыг чугаалажып көрген.

Көрей чартык ортулукта байдалды таарыштыр шиитпирлээриниң чаа аргаларын президентилер сайгарган.

Ро Дэ У чаа бодаашкын политиказы ол девискээрге, оон иштинде Көрей чартык ортулукта байдалга боттуг салдарны чедирип турар деп медеглээн. Көрейде тайбың чорудулгаларны уламчылаарынга совет дипломатияның дузалап турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Көрей Республика чартык ортулуктуң ийи чонунуң аразынга чугаалажыышкыннарны үргүлчүлээр, Көрей Улус Демократтыг Республика-биле кады ажылдажылганы хөгжүдер, Көрей чартык ортулукка тайбыңны болгаш айыыл чок чорукту быжыглаар дээш чүткүлдүг кылыр деп, Ро Дэ У онзалап демдеглээн.

Президент Ро Дэ У М. С. Горбачевту Көрей Республиканга баарынче чалаан. Чалалга өөрүшкү-биле хүлээп алдынган.

Ужуражыышкын найыралчы, чылыг байдалга эрткен. Чугаалажыышкыннар оон соонда калбак состав-биле уламчылаан.

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев биле Көрей Республиканың Президентизи Ро Дэ У ол-ла хүн Совет Эвилели биле Көрей Республиканың аразынга харылзааларының ниити принциптериниң декларациязынга ат салганнар. Ол ышкаш ийи чурттуң аразында садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың айтырыгларын таарыштырар талазы-биле чазактар аразының документилеринге ат салдынган.

Кежээ ССРЭ Президентизиниң болгаш Р. М. Горбачеваның өмүнээзинден Ро Дэ У-га болгаш оон кадайынга аалдар кылдыр шайлалганы тургускан.

(СЭТА).

1991 чылда продукция чорудуп бээр талазы-биле ажыл-агый керээлериң чарарының багай байдалдыг болуп турары-биле холбаштыр бүдүрүлгени буурадырынче угланган чоруктарны болдурбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1991 чылдың ажыл-агый керээлерин чарары улуг хожудаашкынныг чоруп турар, ол чорук улус ажыл-агыйының бүгү адырларын кризистиг байдалга таварыштырып турар. «1990 чылдың дөрткү кварталында болгаш 1991 чылдың дургузунда ажыл-агый харылзааларын быжыглап тургузар талазы-биле чайладып болбас хемчеглер дугайында» ССРЭ Президентизиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де хүлээп алган Чарлыы кончуг багай күүсеттинип турар.

Тургустунуп келген байдалды шиитпирлии-биле эдер база 1991 чылда улус ажыл-агыйының бүгү адырларының бүдүрүлгелериниң үзүктел чок ажылын хандырар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Күрүне бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннары болгаш организациялары, оларның ведомство талазы-биле кайда чагырткалыы болгаш туруп турар черинден барымдаа чокка, күрүне хереглелдеринге болгаш тургустунуп келген ажыл-агый харылзааларын ёзугаар продукция чорудуп бээринге дүүштүр төпчүдүп хуваар продукцияның лимиттериниң талазы-биле 1991 чылдың керээлерин ыяап-ла чарарын 1990 чылдың декабрьда хандырар.

Продукция, оон иштинде аъш-чем болгаш чоннуң аъш-чемге хамаарышпас өске-даа хереглел барааннарын киириштирбишаан, чорудуп бээриниң талазы-биле чардынган керээлерниң күштүг болурун 1990 чылдың ол үезинде турган хемчээлдеринге болгаш номенклатураларынга дүүштүр 1991 чылдың бирги кварталынга чедир узадыр.

2. Эвилел ведомстволарының, эрге-чагырга органнарының республика болгаш чер-чер органнарының 1991 чылда продукция чорудуп бээриниң, девискээрлер болгаш бүдүрүлгелер аразынга натура солчуушкуннарын кылыр база өске девискээрлерже продукция чорударын хораан талазы-биле хүлээп алган шиитпирлерин ажыл-агый харылзааларын буурадырынга чедирип болур деп санааш, оларны күш чок болдурар.

3. ССРЭ-ниң чазаа бүдүрүлгеде тургустунуп келген харылзааларның деңнелин тударынга чугула номенклатурага болгаш хемчээлге материалдыг курлавырларны болгаш технологтуг хереглел чүүлдерин даштыкыдан 1991 чылда садып алырының керээлерин чарарын 1990 чылдың декабрьда хандырар.

Валютаның эвилел-республика комитеди ол сорулгаларга, бирги ээлчегде, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрлеринге, а ол ышкаш чоннуң хереглел барааннарын, эм аймаан үзүктел чок бүдүрерин хандырып турар химияның болгаш өске-даа адырларның ажылын хандырарынга болгаш хөгжүдеринге херектиг валюта акшаландырыышкынының дөстерин тодарадыр.

Доктаадып тургускан лицензиялар, квоталар база чардынган керээлер чокка даштыкыже чиг эт болгаш материалдар үндүрүп садарынга удур шыңгыы хемчеглерни ажылдап кылырын болгаш күштүг болдурарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи **М. Горбачев.**
Москва, Кремль.
1990 чылдың декабрь 14.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының дыңнадыы

Соңгулдалар дугайында хоойлунуң 21 болгаш 54 чүүлдеринге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында дөрт соңгулда округтарынга 1990 чылдың февраль 24-те, воскресеньеде соңгулдаларны эрттирген төп соңгулда комиссиязы томуйлаан: Ленинград № 2 (Кызыл хоорай), Балгазын № 96, Сосновка № 101, Шагаан-Арыг төп № 115.

Соңгулдалар дугайында хоойлунуң доктаатынган хуусааларын ёзугаар соңгулдаларның белеткелдериниң болгаш эрттирериниң талазы-биле календарь планын төп соңгулда комиссиязы бадылаан.

Округтарның соңгулда комиссияларының составының төлээлерин 1990 чылдың декабрь 15-тен 30-ге чедир, участок соңгулда комиссияларын — 1991 чылдың январь 2-ден 20-ге чедир депшидер. Округтарның соңгулда комиссияларын — 1991 чылдың январь 5-ке чедир, участоктарны 1991 чылдың январь 25-ке чедир тургузар. Улус депутаттарының кандидаттарын делшидилгези 1990 чылдың декабрь 25-тен эгелээр болгаш 1991 чылдың январь 20-де доостур.

Округтарның соңгулда комиссиялары улус депутаттарының кандидаттарын 1991 чылдың январь 20-ден 24-ке чедир бүрүткээр. Улус депутаттарының кандидаттары-биле соңгукчуларның ужуражылгазын бүрүткээн хүнүнден эгелеп эрттирер болгаш 1991 чылдың февраль 23-те доостур. Соңгукчуларның данзызын шупту таныжары-биле 1991 чылдың февраль 9-тан эгелеп көргүзүп салыр.

Партийжи амыдырал

БОТТУУ-БИЛЕ ДУЗАЛААР

СЭКП-ниң чаа Уставында партия эге организациязының ролюн болгаш харысалгазын бедидер сорулга-биле аңаа улуг эргени бергенин Бай-Тайга районнуң коммунистери бүрүнү-биле чүүлдүгзүнүп көргеннер. Моон мурнунда организастыг структураны, мурнай үстүнден эгелеп шиитпирлеп турган болза, ам оларны СЭКП-ниң үндезини партия эге организациялары шиитпирлеп, партияның политиказын оон эгелеп боттандырып эгелээн. Мурнуку үелерде партия райкомунуң шиитпирлеп турганы партияга кежигүн хүлээп алырын, азы оон үндүрерин партия эге организациялары боттускайлаң үзе шиитпирлеп, боттарының структуразын, ажылының угланыышкынын болгаш методтарын, хуралдарны эрттирериниң чугумун болгаш хуусааларын, политиктиг ажылдарны, ажыл-агыйжы айтырыгларны боттары шиитпирлеп, боттандырып турар апарганнар. Партия райкому чаа негелдеге дүүштүр партия эге организациязының ажыл-чорудулгазын планнаарының, ону удуртурунуң стиль-методунуң, өске хөй-нийти организациялар-биле кады ажылдаарының хевирлериниң болгаш өске-даа айтырыгларның талазы-биле партсекретарьларның өөредилгезин ай санында эрттирип турар.

Районнуң партия комитеди партия эге организацияларының дайынчы арга-шиңээзин, коммунистерниң харысалгазын, бот-идепкейин бедидер айтырыгже мурнундан тура улуг кичээнгейни угландырып келген. Ону чедип алыры-биле партия райкомунуң харысалгалыг ажылдакчылары боттарынга быжыглаттынган партия эге организациялары-биле доктаамал харылзажып, чүгле хуралдарынга олуржур эвес, оон белеткелинге киржип, ажыл планын тургузарынга секретарьларның күш четпейн турары айтырыгларны шиитпирлээринге дузалажырын хол сорулга кылдыр санап келген.

Неделя санында понедельник, вторник хүннерни эге организацияларга барып практиктиг дуза чедирериниң хүннери кылдыр тургускан. Партия организацияларының чедиишкинниг ажыл-чорудулгазы, дайынчы арга-шиңээзи партсекретарьларның билдилиг удуртулгазындан, билиг-мергежилинден, харысалгазындан хамаарлыр болганда оларны шын шилип, партия ажылынга өөредири чугула черни ээлеп турар. Ол сорулга-биле партия райкому оларның өөредилгезин ай санында кайы-бир организацияның баазазынга эрттирерин практикалап, ындыг уйгушкуннуг өөредилгелерин «Тээли», «Кызыл-Даг», «Мурнакчы» совхозтарының баазазынга, районнуң кижи эмнелгезиниң партия организациязынга эрттирген.

Партия эге организациязының ролюн бедидеринге эрткен чылын организастааны «Коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер» деп темалыг партия хуралдары, партия организацияларының дайынчы арга-шиңээзин бедидериниң көрүлдези улуг деткимчени берген. Чижээлээрге, районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинде партия организациязы коммунист бүрүзүнден даандырган ажыл-херээ база партийжи даалгаларны күүседип турарының талазы-биле партийжи негелдени күштелдирип, коммунистер-биле ажылдың арга-хевирлерин чаартып келгениниң түңнелинде бүдүрүлгеде ажылдап турар коммунистер долузу-биле планнарын күүседип турар апарганнар.

Дайынчы арга-шиңээзин бедидериниң көрүлдезинге совхозтарда партия комитеттери идепкейлиг киржип, ажыл-агыйда салдынган сорулгаларны күүседир дээш цех партия эге организацияларының ролюн көдүрүп, коммунистерниң бот-харысалгазын бедидери-биле партия хуралдарынга отчёттарын хөйү-биле дыңнап, удуртукчу эштерге характеристикаларны бээрин практикалап келген. Оон түңнелинде «Тээли», «Мурнакчы», «Бай-Тал» совхозтарда партия хуралдарының шынаары экижээн. Хуралдарның чаалаадажы, хүн айтырыгларын баш бурунгаар кылып, ырак чурттап турар малчыннарже дыңнадыышкыннарны эртежик чедирип, санал, сүмелерин парткомнарга баш бурунгаар киирерин сүмелеп турарының түңнелинде партия хуралдары чогуур үелеринде, чидиг бот-шүгүмчүлелдиг байдалдарга эртери чаңчыл апарган. Коммунистерниң отчёттарын болгаш хуу херектерин ажык партия хуралдарынга чугаалажып, партияга хүлээп алыышкынны коллектив кежигүннериниң киржилгези-биле шиитпирлээрин дыка хөй партия организациялары практикалап турарлар. Ниитизи-биле мындыг ажылдар районнуң партия организацияларының ролюн бедидеринге, эге организацияларның бот-башкарылп, чаа эгелээшкиннерин дилеп тыварынга, коллективтерниң ажыл, амыдыралынга партийжи салдарны чедиреринге дузалыг болган.

Бисте СЭКП-ниң Уставын, партийжи норма-чижекти каржызы-биле хажыдып турар болгаш партияны үнелевейн, партбиледин дужаап турар коммунистер амдыызында чок. Ындыг-даа болза коммунистер-биле хуузунда ажылды, оларның ажыл, амыдыралынче кичээнгей салыры чоорукту, ылаңгыя аныяк коммунистер-биле ажылды күштелдирери партия эге организацияларының кол ажылы болур. Ынчангаш партия эге организацияларының ролюн болгаш харысалгазын бедидер айтырыг ам-даа хүннүң чугула айтырыы боор артып турар. Ону чедип алырынга Устав, Программаның болгаш партия ажылының формазының чаартынып турары-биле районда ажылдың чаа арга-дуржулгазы тургустунмааны-биле партия секретарьларынга практиктиг дуза, арга-сүме чугула боор турар. Ынчангаш бо үелерде партияның республика комитеди партия эге организацияларының секретарьларының өөредилгезин зоналар аайы-биле организастап, өске төп черлериниң мурнакчы арга-дуржулгазын ырак-узак районнарга нептередири чугула боор турар. Сөөлгү каш чылдарда республиканың партия комитединиң талазындан эге организацияларның секретарьларының өөредилгезинче кошкак кичээнгей салып, мурнакчы арга-дуржулганы нептередир ажылды сулараткаы кончуг четпес. Ону организастаарда калбаа-биле эвес, адырлар аайы-биле эрттирери ажыктыг. Чижээлээрге, Барыын зонаның школаларының партсекретарьларын Сүт-Хөл районнуң, партком секретарьларын Барыын-Хемчик районнуң бүдүрүлге, тудуг, транспорт, садыг, амыдырал хандырылга черлериниң партсекретарьларын Чөөн-Хемчик районнуң баазаларынга-даа эрттирип болгай-ла. Красноярск хоорайга эртип турар курстар Тываның көдээ районнарының байдалынга таарышпас болганы-биле ажыы эвээш боор турар.

Партия эге организациязының ролюн көдүреринге бүгү эргени берип-даа каан болза, партсекретарьларның эрге-хүлээлгезиниң статузун тургузуп-даа турар болза, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынче, оон өске хөй чымыштыг секретарьларынга хүн бүрүнүң кичээнгейин салып, практиктиг дузаны көргүзүп, материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзери партияның район-даа, республика-даа звеноларының доорт хүлээлгези болур деп санаар мен.

Сарыг-оол ДЕМДЕК.
РСФСР-ниң Компартиязының Бай-Тайга райкомунуң секретары.

А Н Ы Я К С П Е Ц И А Л И С Т

УЛУГ-ХЕМ РАЙОН. Бо чылгы кыш ында ындыг-ла коргунчуг эвес. Амдыызында хар чуга, соок шоолуг эвес. Ынчалза-даа районнуң чамдык ажыл-агыйлары мал кыштаглаашкынынга багай эвес белеткелдиг ужурашкан. Ооң бир эки чижээн Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Хайыракан сүт-бараан фермазындан көрүп болур.

Бо ферманың ишчилери кышка улуг белеткелди күзүн-не эгелээн. Төрүүр инектерге тарып боозадылганы чоруткан, оларның продуктулуг чоруун бедидер талазы-биле хемчеглерни ап турар. Малдың күш-леңгелин баксыратпас талазы-биле ажылдар ында амдыызында эки: мал чеми четчир, автосугарыкчы үрелип көрбээн. Бо бүгү ажылдарда байдалдыг ында зоотехник-селекционер Д. Д. Дилгижек кончуг эки билип турар, Дмитрий Данзычевич бо фермага ажылдаа-ла алды чыл чеде берген. Ол аңаа Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый техникумун доосхан соонда чедип келген. Ам ооң дуржулгазы улгаткан. Ынчангаш малды өстүрер, ооң продуктулуг чоруун бедидер, уксаазын экижидер талазы-биле айтырыглар ооң киржилгези чокка шиитпирлеттинмейн турар.

ЧУРУКТА: зоотехник-селекционер Д. Д. Дилгижек.
Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

Экономиканы быжыглап экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле хемчеглер дугайында

Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң

ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаевтиң «Экономиканы быжыглап экижидер болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле хемчеглер дугайында» илеткелин чугаалажып көргеш, РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездизи республикада социал-экономиктиг байдалдың улам баксырап турарын демдеглеп тур. Чоннуң аъш-чем, үлетпүр бараанналы болгаш эм аймаа-биле хандырарын организастаары будулган. Акшаның үне чокталыышкыны күштелген, чоннуң калбак кезектериниң материалдыг байдалы кескузү-биле баксыраан. Бүдүрүлге болгаш керээ чуруму кудулап турар. Кем-херек үүлгедир чоруктуң денели улгаткан. Ниитилел-политиктиг туруш чок чорук күштелип орар. Бойдус курлавырларын шын эвес ажыглап турар болгаш Чернобыльга болган аварияга таварышкан районнарда болгаш өске-даа үлетпүр бүдүрүлгелиг черлерде экологтуг байдал нарын болуп артпышаан. Республиканың чамдык девискээрлери айыылдыг байдалда чедип келген. Бо бүгү чүүлдер күш-ажылчы коллективтерде бузурел чок болгаш дүвүренчиг чоруктарны тургузуп турар.

Сөөлгү үр үениң дургузунда чыгдынып келген нарын байдалдың чидиглениишкинин ССР Эвилелиниң удуртулгазының багай ажыл-чорудулгазының. РСФСР-ниң Дээди Совединиң база РСФСР-ниң чазааның бир демниг эвес хөделиишкиннериниң түңнелинде чидиглени берген. Амгы байдал экономиканы быжыглап экижидер база рынок экономиказынче шилчиишкинни дүргедедир талазы-биле шиитпирлиг болгаш чайгылыш чок хемчеглерни алырын негеп турар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаалдыы болза:**

1. РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң чарлааны болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлеринде көгжүттүнген Россия Федерациязының күрүне суверенитединиң принциптерин кризистен уштунуп үнериниң, социал-экономиктиг хөгжүлдениң быжыг туруштуг кылдыр хандырарының. РСФСР-ниң улустарының чаагай чоруун бедидериниң үндезини кылдыр боттандырарын РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эң чугула сорулгазы деп санаар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок ийиги Съездиге киирип келген саналдарын өөренип көрүп тургаш, экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш РСФСР-ге рынок харылзааларынче шилчииириниң программазын чедир ажылдап кылгаш, 1991 чылдың январь 20-ге чедир солуннарга долу хемчээлдиг-биле парлаарын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

2. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели республиканың болгаш ында кирип турар субъектилерниң бойдус болгаш энергетика курлавырларынга, ооң иштинде далай эриктериниң сыык черлеринге база РСФСР-ниң девискээринде турар үлетпүр болгаш кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге база организацияларынга, эртем, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның албан черлеринге өнчү эргезин боттандырарын хандырар хемчеглерни ажылдап кылгаш, 1991 чылдың февраль 1-ге чедир боттандырар.

3. РСФСР-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың декабрьда РСФСР-ниң 1991 чылда республика бюджедин болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарын чугаалажып көөр болгаш хүлээп алыр.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ол-ла хуусаада республика чагыгларының адырлар аразынга продукция чорудуп бээриниң ниити хемчээлин тодараткаш, ону боттандырарының механизмин күүседикчилерге дорт чедирип бээр.

Чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни дарый алырын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Республикада экологтуг байдалды экижидер талазы-биле ажылды күштелдирериниң чугулазынче РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кичээнгейин угландырар. Агаар-бойдусту экижидер талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга өске эвилелдешкен республикаларның удуртулгазы болгаш даштыкы чурттар-биле кады бир демниг хөделиишкинни хандырар.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында тускай программаларны ажылдап кылыр: аъш-чем талазы-биле; чоннуң хереглел бараанналының талазы-биле; пөстаавы болгаш чиик үлетпүрнү хөгжүдер; энергетиканы хөгжүдер; транспортту хөгжүдер талазы-биле.

РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң девискээринде турар камгалал үлетпүрү угланыышкынныг бүдүрүлгелерни өске продукция кылырынче эде дериириниң программазын боттандырар нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың бирги кварталында хүлээп алыр.

4. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели чоннуң социал камгалалының, ооң иштинде чоннуң ажыл-биле хандыртынган турарының, ооң орулгаларын база акша салыышкыннарын индексастаарының дугайында бөлүк нормативтиг болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың бирги кварталында хүлээп алыр. Чоннуң пенсионерлер, студентилер, хөй уругларлыг болгаш четпес хандырылгалыг өг-бүлелер дээн ышкаш кезектеринче онза кичээнгейни салыр. Магадылаттынган куду хемчээлдиг хереглел бюджединге, болгаш чонну чугула хереглелдиң чиик өртектиг аъш-чем болгаш үлетпүр бараанналы-биле магадылалдыг хандырарынга контроль системазын баш удур көөр. Чонну ажыл-биле хандырарының тускай фондузун тургузар, кадрларны чаа мергежилдерге белеткээриниң четкизин калбартыр.

Соңгу чүк улустарының социал хөгжүлдезиниң программазын хүлээп алыр.

5. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели аныяктар айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле республика программазын ажылдап кылгаш, РСФСР-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле киирип келир.

6. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели кижиниң эрге-ажыктарын база бойдус байлактарын камгалап арттырарын болгаш хумагалыг ажыглаарын бирги чергелиг кылдыр көөрүн хандыргаш, акшаландырыышкын политиказын үндезини-биле өскертир. 1991 чылдан эгелеп акшаландырыышкын политиказынга база эртемниң, өөредилгениң, культураның, кадык камгалалының, күш-культураның болгаш спорттуң талазынга ажыл төлевилелиниң политиказынга принципиалдыг өскерилгелерни боттандырар. Рынокче шилчиишкин байдалдарында үстүнде айыттынган адырларның социал-экономиктиг камгалалының механизмин ажылдап кылыр болгаш оон төлевилелин чугаалажып көөрү-биле РСФСР-ниң Дээди Совединге киирип келир.

Социал таланың тудугларының, тудуг материалдары болгаш конструкцияларны бүдүрүлгезиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар.

7. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели экономиканы сан-хөө талазы-биле быжыглап экижидериниң программазын болгаш өртектер тургузарының реформазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Эвилелдешкен республикалар болгаш ССР Эвилели-биле дугуржуп турган, ССРЭ-ниң даштыкы өрезиниң кайы хире боор турарын тодарадыр болгаш ону дуглаарын хуваажыр. ССРЭ-ниң иштики күрүне өрезиниң структуразын сайгарып көөр, акшаның үне чокталыр эргезин доктаадып быжыглааны-биле холбаштыр Эвилел бюджединиң херек кырында четпестээшкини-биле херек кырында бар кредит курлавырларының кайы хире боор турарын тодарадыр. Камгалалга болгаш өске чурттарга халас дуза көргүзеринге үнүп турар Эвилел чарыгдалдарынга РСФСР-ниң үлүг-хуузун боттуу-биле кызырар хемчеглерни алыр.

РСФСР-ниң сан-хөө-кредит, банкы системазының реформазын доозар. РСФСР-ниң даштыкы садыг банкызының ажыл-чорудулгазын хандырар. Чурттуң алдын болгаш алмаз курлавырларын ажыглаарының чурумунуң дугайында эвилелдешкен республикалар болгаш ССР Эвилели-биле дугурушкан шиитпирлерни хүлээп алыр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы чорудары-биле күрүне эргелелиниң органнарының, хөй-нийти организацияларының чанында тургускулаан каттышкан бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның база кооперативтерниң ревизиязын организастаарын РСФСР-ниң Дээди Совединге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Ревизияның түңнелдери-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр.

8. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели күрүне бүдүрүлгелерин, чуртталга оран-саваларын база өске-даа күрүне эт-хөреңгизин хуу өнчүже шилчидериниң социал талазы-биле чөптүг чоруун болгаш экономика талазы-биле ажыктыын хандырар нормативтерни болгаш эрге-хоойлу актыларын 1991 чылдың февраль 1-ге чедир хүлээп алыр.

9. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели рыноктуң дараазында инфраструктураларын хөгжүдерин дүргедедирин база оларның эки ажылдаарын хоойлу аргазы-биле хандырар: бараан болгаш фондулар биржаларын, хандырылга-саарылга, дугуржулга кылыр, аудитория болгаш консультация фирмаларын, информацияның болгаш харылзааның амгы үедеги системаларын.

10. Бүдүрүлгелер болгаш девискээрлер аразында ажыл-агый харылзааларын быжыглаар база хөгжүдер талазы-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ап чорудуп турар хемчеглерин деткиир. Керээде көрдүнген хүлээлгелерниң күүселдезин организастаары дээш күүсекчи органнарның, ажыл-агый удуртукчуларының харысалгазын бедидер.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели өске эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг харылзааларның ажыктыын бедидер, ниити эвилел рыногун организастаарынга идепкейлиг киржир.

11. «РСФСР-ниң суверенитединиң экономиктиг үндезинин хандырарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга болгаш өске-даа хоойлужудулга актыларынга дүүштүр РСФСР-ниң девискээринге даштыкы садыг ажыл-чорудулгазын болгаш валюта операцияларын таарыштырып чорударын РСФСР-ниң Дээди Совединге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр. Каайлы дузазы-биле Россияның бүдүрүлгечилерин камгалаарын хандырар.

12. РСФСР-ниң Дээди Соведи РСФСР-ниң девискээринге даштыкы акшаландырыышкынның эрге-хоойлу болгаш экономиктиг магадылалдарын хандырар хоойлу актыларын 1991 чылдың февраль 1-ге чедир хүлээп алыр.

13. РСФСР-ниң бүгү девискээрлериниң бот-эргелелиг хөгжүдеринге, эки тура принциптеринге экономиктиг девискээрлерни тургузарынга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң федералдыг экономика комитедин тургузарынга чаңгыс аай эрге-хоойлу үндезинин ажылдап кылырын РСФСР-ниң Дээди Совединге болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Соведи улус депутаттарының куду-ку Советтериниң бюджеттериниң бот-тускайлаң чоруун хандырар чер-черниң 1991 чылда бюджеттерин болгаш оларны долдуруп тургузуп алырының нормативтиг принциптериниң дугайында хоойлу актызын 1990 чылдың декабрь 20-ге чедир хүлээп алыр.

14. РСФСР-ниң бот-тускайлаң негелге органнарын, Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин, прокуратуразын, судун болгаш арбитражын четчелеп тургузар талазы-биле ажылды эгелээрин РСФСР-ниң Дээди Совединге дагзыр.

РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели корум-чурумну болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле чүнүң-даа мурнунда кадрлар күжүн камгалап арттырарынче болгаш хөгжүдеринче, социал айтырыгларны шиитпирлээринче, эрге-хоойлу камгалаар органнарның, ылаңгыя РСФСР-ниң ИХМ-ниң, сан-хөө болгаш материал-техниктиг хандырылгазын экижидеринче угланган тодаргай хемчеглерниң программазын 1991 чылдың нийги кварталынга чедир ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

15. РСФСР-ниң Дээди Соведи 1991 чылдың июль 1-ге чедир бо доктаалдың күүселдезиниң, республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң келир үедеги байдалының база 1991 чылдың нийги чартында болгаш 1992 чылда ажыл-чорудулганың программазының дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң илеткелдерин дыңнаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Б. Н. Ельцин.**

Москва. Кремль. 1990 чылдың декабрь 7.

Райкүүскомнуң болгаш каттыжыышкынның кичээнгейинге

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГ: КАНЧААРЫЛ?

Чадаананың суггарылга системалар эргелели аңгы турда, аңаа ажыл чогуп, ажылчыннар-даа, техника-даа четчир турган. Инженер-техниктиг ажылдакчылар четчир, артык кезектер-биле хандырылга эки. Ынчангаш планныг даалгаларны доктаамал күүседип, ажылчыннар акша-көдээкти эки ажылдап ап турган.

Ам байдал мында сөөр өскерилген. Бот-акшаланыышкын, рыночче шилчилге деп алгаш, Тываның мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының талазы-биле төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкыны (чиңгине директору Н. А. Жоголь) ук эргелелди дужургеш, Сүт-Хөл биле Чадаананың суггарылга участоктары кылдыр түрлектээш, оларны Барлыкта районнар аразында эргелелинге каттыштырганындан ажыл-иш бергедээн.

Кызыл-Мажалыкта ажылдап, чурттап турар даргалар Чадаанага ховар аалчылар боор турар. Ынчангаш хөөредип чугаалаарга, «дыгак карасы» дег-даа дуза кадары ховар апарган. Ындыг болганда участоктуң Т-130 маркалыг ийи, МТЗ маркалыг үш тракторун аңаа турар, оларның артык кезектери чок, үрелген, солуур арга чок. Кывар-чаар материалдар база чедишпес. Эргелел ол участокка херек кывар-чаар материалдар дээш Чадаананың нефть баазазынче акша-хөреңгини өй-шаанда шилчитпейн турар. Бо дугайында участоктуң трактористери Каадыр-оол Ондар, Николай Куулар болгаш өскелер-даа ажок хомудаар чоорлу. Чижээ, сентябрь айда бергедээш, кывар-чаар материалдарны өске организациядан чегдинип алганнар. Мынчаар ажылдаарга, кандыг чогумчалыг түңнел үнерил? Участоктуң тракторлары октябрь айда-ла үрелгеш, мынчагга чедир аңаа турупп берген. Септэр дээрге артык кезектер чедишпес. Механизаторлар эртенги шакта участогунга келгеш, артык кезек келген-келбээнин дыңнап алыр, чок болза, дедир-ле кылаштажып чана бээр. Мындыг тавырылгада акша-шалың чок болурунуң кымны-даа дүвүретпейн турар. Рынок үезинде канчаар чурттаар, чүнүң-биле амыдыраарыл? Ынчангаш участокта тургустунган берге байдалдан канчап уштунарыл деп айтырыг доорт турупп келген. Оларга дузалаптар кижи районда чок боор турар. Силер ам биске хамаарышпастаан силер дээш. Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчулары, материал-техниктиг хандырылга баазазы шуут дузалавастаан. Ол база, бир талазында чөп, чүге дизе боттарының совхозтарын безин артык кезектер-биле хандырып шыдавайн турар болгай.

Бо коллективтиң шак бо «аарыын» Барлыктың суггарылга системалар эргелели (начальниги Н. Хертек) канчаар «эмнээрил»? Коллективтиң ажылдап каан акшазын алырынга-ла өйлешкен. Дузалаар харын чок организацияның ажыы чүл? Ынчангаш участокту бир янзы сайгарып көөрүн районнуң база каттыжыышкынның удуртукчуларындан дилег-ла дилеп турарлар. Ол дугайын АҮК-туң даргазы С. К. Долгардан база сонуургадым. Ооң тайылбыры мындыг:

— Чадаана участогун база катап эргелел кылдыр эде тургузар дугайында айтырыгны көдүрүп тур бис. Республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агый каттыжыышкыны бистиң районда чүгле ийи ажыл-агыйда — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг база «Тыва» совхозтарда суггарыг ээрш чер бар, ынчангаш эргелелдиң херээ чок. Үстүнде адааныыс ажыл-агыйлар суггарылга системаларын боттары хайгаарап, эдилеп шыдаар деп чылдагаанна турар. Бис аңаа удурландывыс. Кедизин бодаар болгай. Келир беш чылда Хөндергейге суггарылга системазын тударып-биле төлевилелин кылдыртып тур бис. Ол тудуг болу бээрге, ажылдың хемчээли улгадыр. Ам дээрезинде бо участокка көдээ ажыл-агыйны химизастаарының отрядын кадарын шиитпирледивис...

Байдал мындыг. Бо талазы-биле Барлыктың суггарылга системалар эргелели база бодуунуң дорт сөзүн чугаалаар болза эки. Чок болза хандырылганы, удуртулганы экижитсиз. Бо айтырыгны мынчаар арттырып болбас ужурлуг. Химизация отряды шөлдержиг колдуунда-ла өдектиг колдады төгер апаар. Ол ышкаш отрядты участокка кадыптарга, тракторларны артык кезектер-биле хандырары экижиир боор деп, агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы бодап турар. Шак мындыг чүүлдер бисте тургустунган. Демниг шиитпирлевес болза ажыл бүтпес ийин, бүтпес. Амыдыралдың мындыг берге үезинде, бо айтырыгны ынчаар арттырып болбас. Дузалаар болза, негелде дугаар дузалаар, чок болза катап-эде тургузар. Бир-ле кижиниң «чоруу» чоруу ажылга шаптыктап турупп бээрге, ону чүү дээрил?

Тувак КААДЫР-ООЛ.
Чадаана хоорай.

Улуг-хүн көзенээ

«АЙНЫҢ ЧААЗЫ АЙДЫҢ ДҮНЕ»

Ойтулааш. Клуб, кызыл-булуң болгаш театр дээн ышкаш культура одаглары чок турган шаандакы Тываның аныяк-өскеннериниң дүнеки оюнун мынчаар адаар. Феодалдыг болгаш революсчу харын мырыңай Совет Тываның баштайгы чылдарында безин ойтулааш туруп турган.

Дүнеки ол оюннуң киржикчилерин албан-дужаалдыг кижилер-даа, аңаа «идепкейлиг», «изиг», чамдык эмин эртир хуваскаалчы хамаатылар-даа тарадыр сывырып, харын оларның баштыңнарын тудуп хоруп турган. Ону хоруп соксадып тура, аңаа улуг демиселчилер ойтулааштың чамдык онзагай чүүлдерин эскерип көрбейн турганнар.

Ойтулааштың тывылганы — аныяктарның ол шагда чыглып, бөлүглежип алгаш, аяныг ойнап-хөглээр культура одаа чок турганы. Оон ыңай, шаандакы Тывага чогаалчылар, композиторлар чок турган. Ынчангаш чаа ырларның (сөстериниң) болгаш аялгаларының тыптырынга ойтулааш улуг рольду ойнаан. Ындыг чүүлдерни «изиг демиселчилер» билбейн турган. Аныяктар дүне чыглып алгаш, кагжып-чижир, ырлап-шоорлаар боордан башка, багай чүве кылбайн турганнар. Ону мындыг кожамык ырлар бадыткаар-дыр:

Айның чаазы айдың дүне
Алаак шыкка ойнаалыңар.
Ак-ла таалың анай-хаагын
Аргып өрүп ойнаалыңар.
Оң-на бештиң дүнезинде
Ойнап хөглеп алыылыңар.
Ортулуктуң чаш-ла хаагын
Ораай долгап ойнаалыңар.
Аттынза-даа аттынгай-ла,
Алдырбайн баргай-ла бис.
Аъттар маллар алган эвес,
Аңаа чораан бисти канчаар.
Ойлатса-даа ойлаткай-ла
Ойлап дезе бергей-ле бис.
Оор кылып чораан эвес,
Ойнап чораан бисти канчаар.

Тыва кожамыктар ылап-ла эжеш ийи куплеттерлиг (азы дөрт-дөрт одуруглуг ийи строфа) болур. Кандыг-бир ужур-утказыг бодалды бадыткаарда, ам чүгле чаңгыс куплетти чижек кылдыр ажыглап көрээлиңер. Чалыы назын оюн-хөгге ынак. Шаанда ниити культура одаа чок турда, тыва аныяк-өскенге чалгааранчыг турганы чугаажок. Ону ырызынга илередип чораан:

Чалгаарынчыын,
муңгаранчыын
Часты берзе, бусту берзе,
Часты бээрге, бусту бээрге,
Чалыы назын база кончуг.

Манаашкын, чалаашкын ырлары:

Үнер болза, үндей, уруг.
Үнээргетпейн үндей, уруг.
Үзүк челдиг шаваларның
Үттүг-чарны шылай берди.

Кыстың харыызы:

Узун дурттуг оюң эккел,
Ушкажыпкаш чоруптаалы.
Улуг хойнут тонуң эккел,
Улай дөжээш удуй берээл.

Ойтулааш үезинде янзы-бүрү айтырыгларны ыры-биле харылаары база бир онзагай, тывынгыр, солун. Чамдык кыстар мурнуку таныш оолдарын каап, өскерли бээрге, мынчаар ырлаар:

Хавак баарын өрү шапкаш,
Каржы хона бээрим кай.
Кара баарлыг ооң-биле
Ханылашпаан боорум кай...

Уруглар бот-боттары аразында адааргажыр, ону база-ла ыры-биле илередир:

Эштиг мен деп эктиң чайба,
Эмин эртир эктиң чайба!
Эмин эртир эктиң чайгаш,
Эжиңейден чарлы бердиң!

Ийи-чаңгыстың үяи, кенен сеткилин илеретксенинден ангыда, ниити чараш ырлар база хөй. Чай, кус дээн чижектиг чылыг үелерде ойтулааш оюну чүгле дүне ойнаар турган. Ыры үзүктелип, элээн чиде бээрге, бир уран-чечен эр «отту» мынчаар көзеп үндүрер:

Сула чивейн турган эвес
Сулараалыр мунаалыңар.
Шуру пактап алган эвес,
Суук-суук бадырыңар!
Сиген чивейн турган эвес
Шилээредир мунаалыңар.
Чинчи пактап алган эвес,
Чиңге-чиңге бадырыңар!

Ойтулаашты базар, ооң киржикчилерин тудар дээн демиселчилерни база доп-дораан чогааткаш, бактап ырлай бергилээр: чижээ, Чөөн-Хемчикке мындыг кожамык ыры тывылган:

Доруг-дайын бөрү чип каан,
Кежин союп турган дидир.
Дондупайы мөчүп калган,
Саңын салып турган дидир.
Саралазын бөрү чип каан,
Кежин союп турган дидир.
Чалбак-Сарыг чорта берген,
Чажыын чажып турган дидир.

Ойтулааш оюннуң улустуң эки аът-хөлүн дыш бербейн мунар, кыстарның күзел-соруун барымдаалавас эпчок чүүлдери тургулаан. Ынчалза-даа ниитизи-биле шаандакы үеде ол чалыы назынның теваи — бир янзы оюн-хөглели боор чораан. Ойтулааш аътка ушкажып алгаш, чүгле ырлап-шоорлап шапкылажыры-биле кызыгаарланмайн турган. Ол чыышка аржыыл какчыыр, аскак-кадайлаар дээш өске-даа оюннарны база ойнаар.

Оон ыңай чер-черниң аныяктарының кожамык ырларының сөстериниң болгаш аялгаларының ужур-утказы, аян-хөөнү ангы-ангы болгулаар. Черле ынчаш барык ойтулаашка тывылган ырлар амыдыралга чаа чүүлдерниң көстүп келгени-биле оларның утка-шынары өскерлип турар. Дыка хөй ырлар улустуң ырлары апаргылаан. Кайы-даа шагда эки ыры өлүм чок! Кижилерниң сагыш-сеткилин көдүрерде, доюлдурарда ыры черле херек. Ынчангаш чонуң мынчаар ырлап чорааны анаа эвес:

Ыры бажы каткан эвес,
Ыргай бажы катты-ла
ыйнаан.

Ыргай бажы катса-даа-ла,
Ылап үнер харын эки.

Александр ДАВАА.

Дыка хөй-хөй кожамык ырларны ол автор ынчаар тайылбырлап, чыып бижип чораан.

...Феодалдыг Тываның үезинде, 1914 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала девискээринге ядыы арат Бүрбүнүң өг-бүлезинге оол уруг төрүттүнген. Ону Даваа деп адап алган. Ооң ады сөөлүнде фамилиязы болу берген. Ол аныяандан, харын бичиизинден бээр омак-хөглүг, оюн-каткылыг, баштак, тывызык, сагынгыр, шыдыраалаар, хөөмейлээр сурун кижи чораан.

Чонунга, эш-өөрүнге эвилең, ээлдек Даваа тыва бижикти боду өөренип алган. Тыва Арат Республиканың болгаш Совет Тываның чылдарында Александр Бүрбүевич Даваа күрүнениң малгыя хоойлу-дүрүм камгалаар органнарын, харысалгалыг ажылдарын кылып, партияның даалгазын ак сеткилдиг күүседип келген.

Республика (РСФСР) ужур-дузалыг персоналдыг пенсияже үнгүже чедир Тыва АССР-ниң социал хандырылга министринге элээн каш чылдар дургузунда ажылдаан. 1982 чылда мөчүүрүже чедир безин хөй-ниитиниң ажыл, амыдыралынга ол идепкейлиг киришкен. А соң чыып бижээн ырлары, тоолдары, тывызыктары ам-даа бар.

Саара ВАСИЛЬ.
Пенсионер.

ӨГБЕЛЕРИМ ЧУРТУ ШЕМИМ

Сөзү, аялгазы Анатолий **МОНГУШТУУ.**

Адазы дег улуг Чалбак каргыраалаан,
Акылары ийи Шанчыг хөөмейлээн,
Чиңге-Оорга, Мешпектерге кавайланган,
Чиңгир ногаан Борбак-Арыг сесерликтиг —

Чечен сөске алгаткан
Черим-чуртум Шемим.

Даштыг-Тейлер, Доора-Даг кажык аткан,
Тараан тараа, арбын малы чаптып чалгаан.
Хоорайжыткан совхоз сууру даңны уткуп,
Холун, будун херлип көстүп шимчеп оттур —

Арат чону эртежи
Ажыл-ишчи Шемим.
Тоолчулар уран сөске ыдып ханмас,
Тоорук, ай, бес, чимис-кады тоглап бышкан,
Ак-көк баштыг авайымның чашкы шаандан
Адазының, иезиниң ойнап өскен —

Өпей ырын ужуктаан
Өгбелерим чурту Шемим.

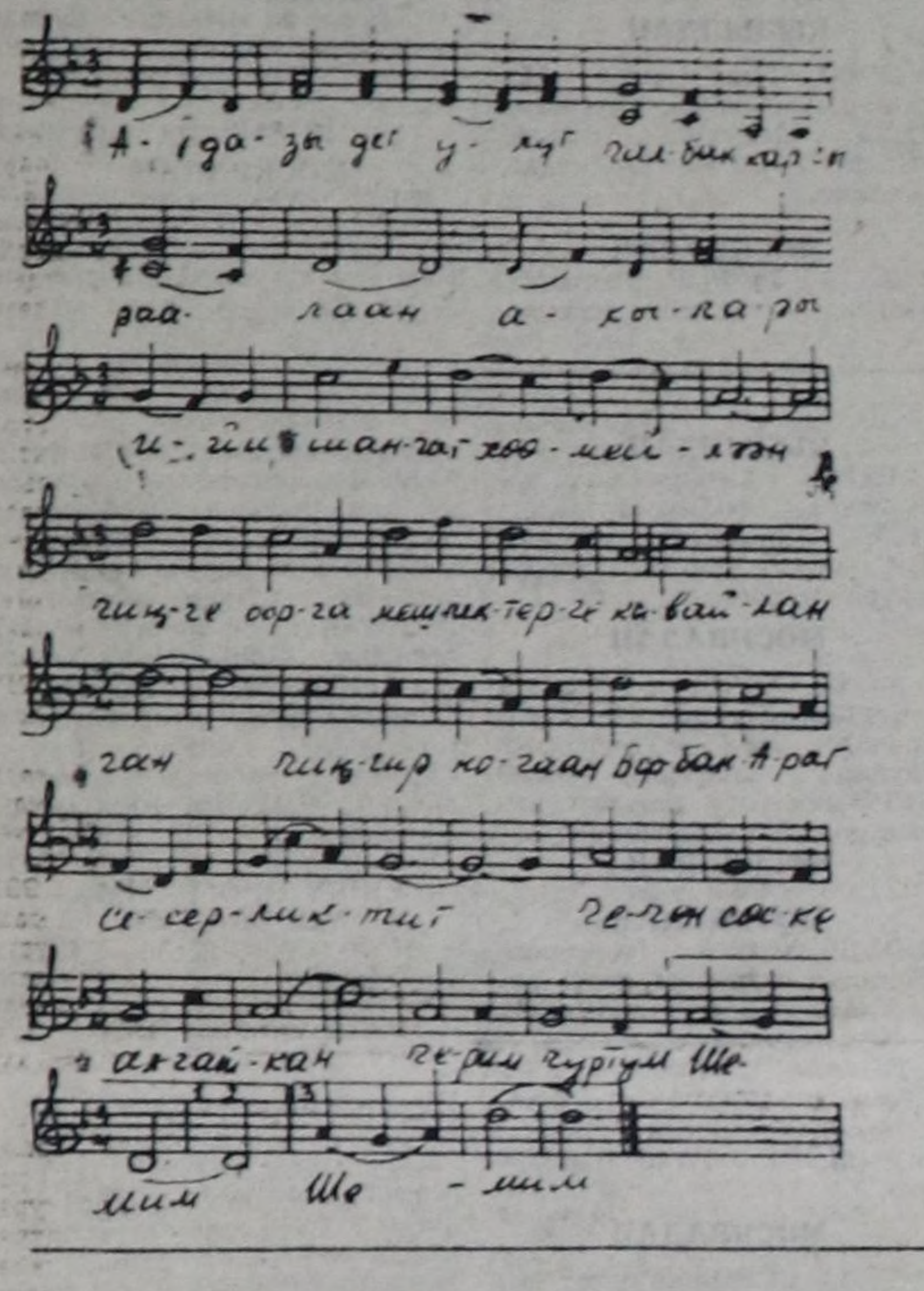
А-да-зы дег у-луг Чал-бак кар-гы-раа-
раа-лаан а-кы-ла-ры
и-йи Шан-чыг хөө-мей-лээн
Чиң-ге Оор-га Меш-пек-тер-ге ка-вай-лан
ган Чиң-гир но-гаан Бор-бак А-рыг
се-сер-лик-тиг Че-чен сөс-ке
ал-гат-кан че-рим чур-тум Ше-
мим Ше-мим

ЫРЛЫГ-ХӨГЛҮГ ӨГ-БҮЛЕ

Күрүне садыының болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының уран чүүл коллективтериниң зоналар аайы-биле фестивальдары районнарга эрткилээн болгай. Боттарының уран талантызын чонга бараалгадыры-биле садыг болгаш кооперация ажылдакчылары, шынап-ла, кызымак белеткенгеш, көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алганнар.

Тес-Хем райпозунуң уран чүүл коллективин аныяк специалистер Александр болгаш Ирина Ондарлар удуртуп турарлар. Боттарының кол ажылдары-биле чергелештир олар бо коллективтиң уран талантылыгларын каттыштырып, эвээш эвес ажылдарны чорудуп, кызымак ажылдап келгенин тес-хемчилер мактап чугаалажырлар. Шынап-ла, оларның ажылының түңнели маңталдыг болган: зона көрүлдезинге олар тиилекчилерниң одуруунга киргеш, түңнел концертке база чүткүлдүг белеткенип турганнар. Чоокта чаа Кызыл хоорайга болуп эрткен түңнел концерттерге тес-хемчилер бирги черни ап, көрүкчүлерниң идегелинге төлептиг болганнар.

Тес-Хем райпозунуң коллективинде талантылыглар кайы хөй. Оларның бирээзинге Елена болгаш Болат-оол Санчаттарның өг-бүлезин хамаарыштырып, болур. Бот-тывынгыр бо ийи артист чүгле районга эвес, а республикага болуп эрткилээн көрүлделерге каш удаа киришкеннер. Бо удаада олар база-ла көрүлдеге киришкеннер. Каадыр-оол Бегзиниң «Айдыңның валызы» деп ырызын олар нелээ күүседирге, көрүкчүлер адыш часкаашкыннары-биле оларны шаңнаан.

ЧУРУКТА: Елена болгаш Болат-оол Санчаттар ырлап турлар.

Маадыр-оол **КАЛЧАННЫҢ** сөзү болгаш фотозу.

ХЕЛЕМЕЧИЛИГ КИЖИ

● *Кыжырыг* ●

Бир катап Хөөрээримниң арай-ла хорадаксап турган черинге чеде берген мен: олуруп-туруп шаг боол-ла турарын бодаарымга, бирле чүвеге оожургап чадап турар хевирлиг. Адак сөөлүнде мынча дей-дир:

— Бодунуң төрээн дылындан ойталап, чесчинери дээрге-ле иезиниң аа сүдүнче дүкпүрүп турары-биле дөмей чүве ышкажыл, оол.

— Чүү болу берди ынчаш, акый? — деп тодарадынсаан мен.

— Чүү-даа болуп-ла турар шаг-дыр бо — дитеш, аякта шайын шөлүрт кылдыр аартай каапкаш, кезек боданып олура, уламчылады: — Дем чаа дүгээ, амгы шагның чиигине тыва уругларындан чүве айтырарымга, менче кандыг-ла-бир черлик кижиже дег, ческинип көргүлээш, орустайдырлар: тыва дыл билбес бис дээн хевирлиг. Анай кара чажындан эгелээш, төрээн дылын дыңнавайн өскен болза ындыг-ла ыйнаан. А олар менден ырай бергеш, тывалап чоруурлар чорду чоп! Черле ынчаш, тыва домактыг бистерни кандыг дээрил аан, мурнуку үелерде 3-4 чыл шеригге чорааш, чанып кээрде, төрээн дылывысты «уттупкан» таварылгалар база тургулаан болдур ийин. Сен ындыг чаржынчыг чүвелер дыңнажык сен бе?

— Дыңнагылаан мен. Ынчалза-даа херек кырында бодум көрген эвес мен, акый. Та шын, та меге чүвези — деп шынын чугаалadым.

Хөөрээрниң шырайы ам-на чымчап, бир янзы болу берди:

— А мен бо суглуг карактарым-биле көрген болдур мен ийин, кайгалым. Ана, кара хөк чүве болбас ийикпе. Дөө Чаа-Хөл куду бир аалдың оглу шеригге дөрт чыл болгаш, халажып келген. Саян артынче талыгыр черге, тываларда дың-на чааскаан албан эрттирген эр боор ийин ол. Киживис аалынга кээрде, тыва дылын дек билбес кылдыр уттупкан келген болбас ийикпе. Келирде, тускай хелемечилиг келген!

Дыл билбес кужур ала-иези дыңнаарга, оглунуң орустаары ана быдыраар, ийи холунуң салаалары ана сарбаңнаар чүве болган болгай. Баштайгы дээрезинде, хөөкүй авазы ыглапкан:

— Кужур-ле оглумнуң салымының багын аар, төрээн авазының — мээң дылымны уттупкан. Мээң-даа салымымның багын аар, оглумнуң ол дылын билбес!

А орустаар шериг эрниң ачазы чүнү-даа ыттаваан. Оглу ында турган бала, согааш, деспиже айтып-айтып, бир-ле чүве орустаарга, хелемечизи мынчаар очулдурган:

— Оглуңар: «Бо чүл ерил?» деп айтырып олур.

Ашак карактарын хере көрүпкеш, чүгле мону чугаалаан:

— Ол үгүлүүдүнге «Хырныңны тоттуруп чораан чүвелер-дир» деп чугаалап каар сен ыйнаан...

Шеригден келген, тыва дылын уттупкан орустаар эр ол-ла хелемечизи-биле каш хонук улаштыр чоок төрел-дөргүлдерин эргиир дээш чай-шөлээ чок болган. А хелемечи оон ыңай чеже шыдажыр — чер-чурттуг, аал-оранныг, ажыл, амыдыралдыг болур чүве ыйнаан, чанып чоруй барган.

Авазы-биле үш хире хонук имнежип чоруй, бирле хүн кижии олуруп-олуруп:

— Далган бар бе, авай? Аштаарымны! — деп, кээргенчиг кончуг кылдыр тывалай берген дээр чораан.

Монгуш **ӨЛЧЕЙ-ООЛ.**

АРАТТЫҢ САЛЫМЫ

Эжелелге
Элеп түрээн арат —
Дерзиилелге
Демисежип келген.
Дайзыны хөй байлак Тыва
Дарлал бекке удур —
Оглун, кызын оттуг көсче
Оттура бээр.
Кежегелиг
Кестирген баш түрлүг.
Кедектелбес,
Хей-аът кирер дириг.
Дазылы хөй байлак Тыва
Дайын утку чүткээш,
Дурт-сынын
хөндүргештиң
Туруп келген.
Хосталганы
Холга алыр күзел —
Арат кижи
Адыжындан чыраан.
Талазы хөй байлак Тыва
Тайбың иштен тырыыр —
Ажы-төлүн бедиктерже
Аъткарыптар.

Алексей **АРАПЧОР.**

БАКЫЛАВАС МЕН

(Оюн-баштак-биле)

Районнуң агроүлетпүр шугуму-биле совхозтуң ниити мал-маганын санап, беш кижилиг комиссия келген. Оларның аразында таныырым ийи оол бар. Элээн каш хонук караа-биле көрүп, холу-биле тудуп санап келгеш, түңнел хурал кылган. Хуралдааннар, ылаңгыя шугумчулелдиң чидиг одуунга чиртип сойгалатканнар, ынча-мынча үрүңейнип турда, хурал шөйүлгеш, орай доозулган. Демги таныырым ийи дарга оол бир херээжен кижи эдертип алган бажыңга келдилер, хонары ол.

— Чүү кижил? — деп оолдардан бүдүү айтырдым.

— Бис-биле кады келген даога кижи-дир ийин, үгбай ынаар өрээлде орунда чыттырып кагды ышкаш. Ону сонуургааш канчаар сен, бо үгбай дыңнап каар — дээш, бирээзи мээң дөңмээм чым-сырт кылдыр шимчып кагды.

Бис үш эр залга чыдып алган бис, кадай уруглары-биле ынаар ангы өрээлде.

Эртежи кижи мен. Өөреңгей чаңым-биле күш даң бажында отту доңуп келдим. А дөө өрээлде хонуп чыткан херээжен кижиниң арнын көрүп, таныып көөрзе дээн күзел мырыңай амыратпайн барган. Улус-даа удувушаан, шып-ла-шыпшыңн. Оон-на чүү боор, далашкаш, чүгле чолдак ырык. таштыг, майкалыг өске херээженниң өрээлинче чылбыртып кире бердим. Арнының чартыын дооргаан дүглай берген, удуп чыдары аажок. Орун мурнунга кезек кайгап шаг-ла болдум, катканың таныттынар!

Ам канчаар, ол өрээлден бут баштап үнүп олурумда, бажымга бир-ле чүве чык-ла диди. «Үе!» — деп кышкырыпкаш, бажымны ийи холум-биле сегирип алдым.

— Ол өрээлге хонганың ол бе, кончуг шулбус? — деп, кадай чолдак үннүг идик тудуп алган, ам-даа немээр сагыштыг дап берип каап тур-ла.

— Чок, чок, кадай... демин чаа... аңаа таныыл...— деп, тайылбырлаар дээримге-даа, ыыттатпас, тудкан-тудканы-биле кагар. Камгаланып чорааш, орнумга арай боорда четкеш, чооргаан иштинче агараш дээш, так дуй тыртынгаш чыдыптым. Кадай ында:

— Чүдерээн-бужартаан, ашак кижи эртип, ажы-төл аразынга — деп химиренип туруп-туруп, ужаже бир тепкеш, уругларының чыдар өрээлинче кире берди ышкаш.

Эки көрген, эртенинде улус туруп келгенде, дүнеки мээң аас-кежик чок «аян-чоруум» дугайында чугаа уламчылаваан. Харын аалчылар:

— Дыш хандыр, эки-ле удуп алдывыс, четтирдивис — дээш чоруптуктар.

А кадай менче кылчаңнайыр артып калган. Ам ынча дыка-ла кээп турар хонаалар кайда боор. Келзе-даа, ам мен черле удаан улус бакылавас мен, чүрек кайын чагдадыр.

Чимит-Доржу МОНГУШ.
Кызыл район, Кур-Чер суур.

«Албадаар күш-ажылдың улус комиссарының» ролюнда

(Төнчүзү. Эгези № № 264, 272 «Шында»).

«Социализмниң хөй-хөй улуг тудугларын» организастаарынга ол үеде алдаржып турган Генрих Ягодага гитлержи профессионал удуртукчу болгаш күш-ажыл министри доктор Лей дуржулга талазы-биле каяа чедер дээр силер. Ол төөгүлүг тудугларның аразында Сталин аттыг Беломор-Балтий каналы, Волганы Москва хем-биле тудуштурган канал бирги чергениң кылдыр санаттынары маргыш чок.

Генрих Ягода ККПЭ-ниң даргазының бирги оралакчызы тургаш, ол албан черниң экономика адырының талазы-биле ажыл-чорудулгазын удуртуп турган. Ол чүл дээрге диверсантылар болгаш хоралакчылар илередир ГУЛАГ (Лагерьлерниң күрүне эргелели) системазын удуртур: «бүдүрүкчү күш-ажылга хаара тудуп тургаш, аңгы талазы-биле өске сагыш-бодалдыг кижилерни эде кижизидер» каржы-дошкун система турган.

Генрих Ягоданың ат салганы, ГУЛАГ начальниги Матвей Берманның, Беломор тудугнуң начальниги Лазарь Коганның, Беломор-Балтийниң эдип-чазаар күш-ажыл лагериниң начальниги Семен Фиринниң, ГУЛАГ-тың начальнигиниң база бир оралакчызы Яков Рапопорттуң, Сталинниң ачызы-биле Беломортудугнуң начальнигиниң дузалакчызы апарган, мурнунда мегечи, кончаачы чораан Нафталий Френкельдиң ол үеде дужаалдарының хоолгалары база тыптып келген. Ягоданың идепкейлиг киржилгези-биле 1932 чылда Френкель келдерелге таварышкан болгаш ону күрүнениң кем-херек үүлгедикчизинден «чекисче» хуулдурупкан. А 1933 чылдың август 4-те Френкель «Беломор-Балтий каналын тударынга киирген ачы-хавыязы дээш» Ленин ордени-биле шаңнатан.

Ук тудугнуң болгаш Беломор-Балтий лагериниң удуртукчулары-биле Ягоданың чагааларын база тыпкан. ГУЛАГ-тың лагерьлеринде кижи шыдажыр аргажок аажылаашкыннарының болгаш хоругдаткан кижилерге хамаарыштыр бүгү байдалдың канчаар-даа аажок бергезин аңаа кирген кижилер болгаш оларның төрелдери чаңгыс эвес удаа сагындырган болгай. Соңгу чүктүң далай орууң, беш далайларның порту — Москва болгаш Москва-Волга каналын, Уралдың күчүлүг металлургия бүдүрүлгелерин болгаш оон-даа өске улуг тудугларны кылыр дээш чамдык кижилер ханы болгаш тыны-биле санашкан. Бо бүгү Генрих Ягоданың айтыышкыннары-биле дорт кылдынып, миллион-миллион кижилерниң күш-ажылын кам-хайыра чокка кулданып турган. Ол «революсчу ёзу-чурум» хөй-хөй кижилерниң салым-чолунга болгаш амыдыралынга эгиттинмес кончуг улуг когаралды чедирген.

1930 чылдарда ККПЭ ажылдакчыларының даңзызын ССРЭ-ниң ИХУК-туң даргазы Генрих Григорьевич Ягода боду баштаан (азы тодаргайлаарга, Гершель Иегуда). Бирги оралакчызы Яков Саулович Агранов.

ИХУК-туң килдистер начальниктери: Гай, Миронов, Слуцкий, Шанин, Добродицкий, Иоффе, Берензон, Паукер.

ЛКЭ (лагерьниң күрүнениң эргелели азы ГУЛАГ) — начальниги М. Бирман, оралакчызы — Рапопорт, Фирин, Нахимсон, Френкель, Абрамсон.

Эң улуг концлагерьлерниң начальниктери: Коган — Беломортудугнуң болгаш Дмитлагерьниң, Москва-Волга каналының, Биксон — Сибирь лагерьлериниң, Серпуховский — Соловкиниң, Филькенштейн — Соңгу край лагерьлериниң, Погребинский — Свердлов облазының лагерьлериниң, Мороз (Светлана Аллилуеваның бээ, ооң баштайгы ашааның адазы) — Печора лагериниң.

ИХУК-туң тус черлер эргелелдериниң начальниктери: Абрампольский, Блат, Заковский, Зелля, Зельман, Карлсон, Кацнельсон, Круковский, Леплевский, Пилляр, Фэйвилович, Фирдберг, Шмыяр.

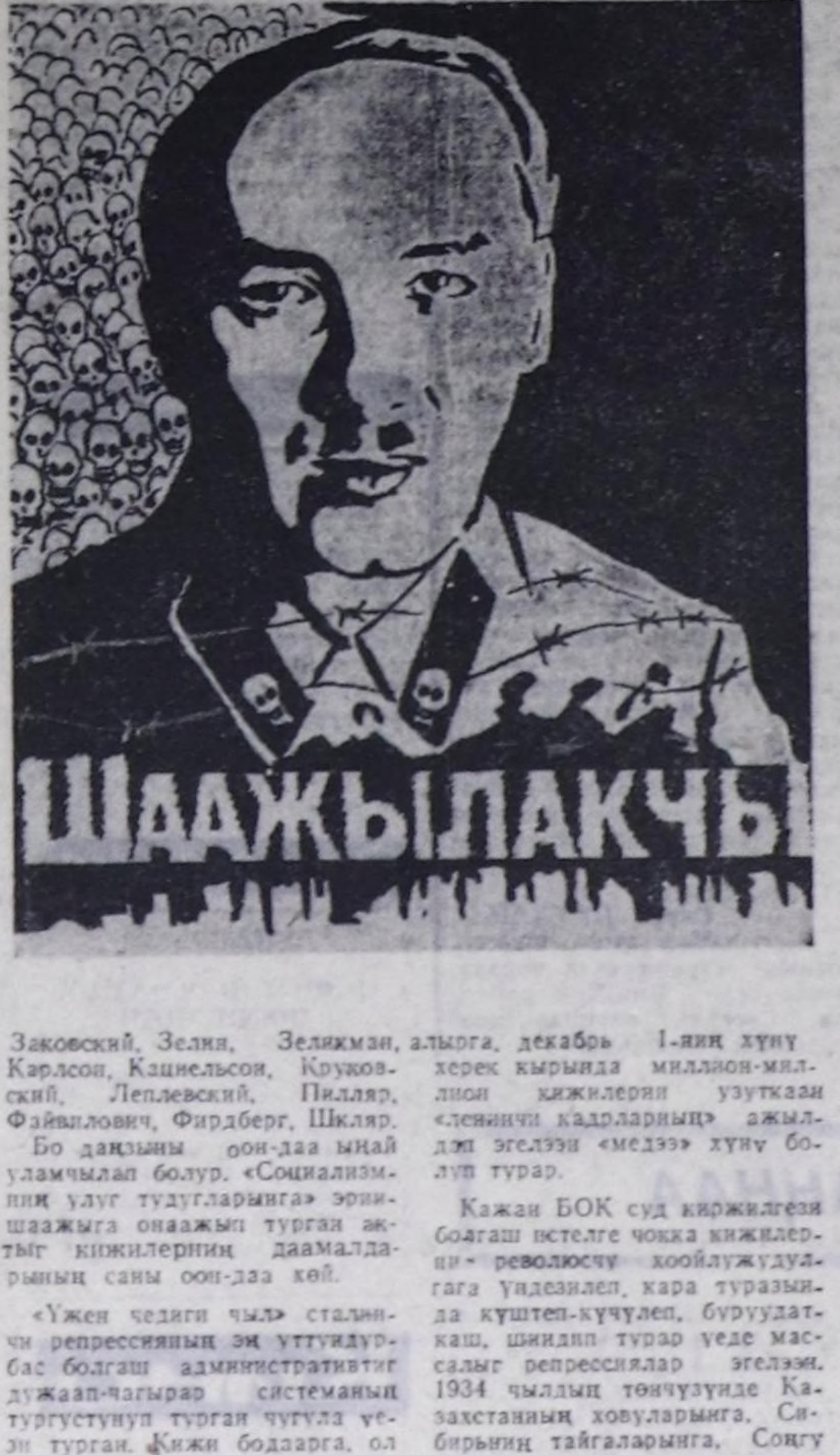

Бо даңзыны оон-даа ыңай уламчылап болур. «Социализмниң улуг тудугларынга» эрии-шаажыга онаажып турган актыг кижилерниң даамалдарының саны оон-даа көй.

«Үжен чедиги чыл» сталинчи репрессияның эң уттундурбас болгаш административтиг дужаап-чагырар системаның тургустунуп турган чүгула үези турган. Кижи бодаарга, ол үеге чедир ындыг массалыг күчүлээшкин болгаш ыйыыш-кын турбаан ышкаш. Чок. Ол турган. Ону «хүндүлүг чекист» Генрих Ягода 1937 чылдың мурнунда-да кылып турган.

«Литературная газета» солуннуң номчукчулары репрессияга таваржып когарааннарга сактыышкын хүнүн декабрь 1-де кылдыр доктаадырын саналдап турар. Чүге? 1934 чылдың декабрь 1-де өлүрткен Сергей Миронович Киров сталинизмни боду тургузуп-даа каан болза, аңаа өлүртпээн болгай.

А ук солуннуң чамдык номчукчуларының саналы-биле, декабрь 1-ниң хүнү херек кырында миллион-миллион кижилерни уттулаан «ленинчи кадрларның» ажылдыг эгелери «медээ» хүнү болуп турар.

Кажан БОК суд киржилгези болгаш истелге чокка кижилерни революсчу хоойлужудулгага үндезилеп, кара туразынга күштеп-күчүлеп, буруудаткаш, шиидип турар үеде массалыг репрессиялар эгелээн. 1934 чылдың төнчүзүнде Казахстанның ховуларынга, Сибирьниң тайгаларынга, Соңгу чүктүң тундрага «пролетариат күрүнезиниң» кээргел чок таптаар «күчүлүг машиназы» «тудугларның» фундаментизиниң адаанче хөй-хөй миллион тараачыннарны, казактарны, революция мурнунуң интеллигенциязының улуг кезиин, орус аристократияның (ызыгуурттаннарның) барык шуптузун хөөп каапкан. Ол үе дугайында сактыышкынныг литература чок дээрзин сагындырып каалы.

Көдээге 30 чылдар үезинде коллективизация дугайында чогаалчы Борис Пастернак мынча деп херечилеп бижээн: «Мээң аңаа көрген чүүлдеримни кандыг-даа сөс-биле чугаалаары берге. Ол дээрге кижиниң бодап шыдавазы аргажок хилинчек, кижиниң медерелинге кирбес коргунчуг халап-тыр. Ону көргеш, шуут аарый берген мен».

Чамдыктары шинельдерлиг болгаш пролетарийлерниң ажылчын хептерин кеткен Орус Черниң миллион-миллион чемгерикчилери Ада-чурттуң Улуг дайынының үезиниң «аккак дуруяаларынче хуулбайн» чыда-ла... ис чок читкеннер. БОК-туң, ККПЭ-ниң болгаш ИХУК-туң аар холу көдээге коллективизацияга болгаш чаа эрге-чагырганың үптээшкиннеринге удурлаанган тараачыннарны кам-хайыра чокка тудуп-хоругдап, узуткап турган.

«1929-1932 чылдарда тараачыннарның тура халыышкыннарының дугайында дыңналыгны Ягода америк биограф Н. Бухаринге көргүзүп турган... ККПЭ-ниң ажылдакчылары ындыг удурланыышкыннар-биле холбаштыр дыка дүвүреп турганнар» деп, медээ база бар.

Тоянчыларның кажараан утааны албадап ажылдадыр иезуит идеяны бодарадып, социалистиг тургузуушкуннуң планнарын хоругдаткан кижилерниң холу-биле күүселип, «социализмге кижизидип болгаш ижиктирип» турган.

«...Бо бүгү пролетариаттың болгаш совет ниитилелдиң дайзыннарын ажылчын аңгының мергежээн ажылчыннары, харын-даа күрүнениң чүгула күш-ажылының эгелекчилери кылдыр хуулдурарының тергиин массалыг шенелдези болган...» дээрзин «Сталин аттыг Беломор-Балтий каналы» деп номнуң авторлары айыткан. Оларны эде кижизидериниң кол эгелекчи чедиишкини чүл дээрге, ажылдарның организакчыларының, КПЭ-ниң төлээлериниң, пролетариат гвардиязының каң дег корум-чурумнуг кижилериниң талазындан бөдүүн болгаш кижизиг чорук пролетариаттың медерел чок база медерелдиг дайзыннары-биле, «социал байдалга айыылдыглар-биле» үр чугаалашкаының түңнелинде чедип алдынган...» деп немээн.

Дзержинский шөлүнде шактыг ногаанзымаар бажыңда ССРЭ-ниң УКЧ-ниң чанында ККПЭ-ниң даргазының бирги оралакчызы Г. Г. Ягоданың кабинединден ооң дорт ажылынга оранчок хамаарышпас чугааларны ынчан дыңнап болур турган.

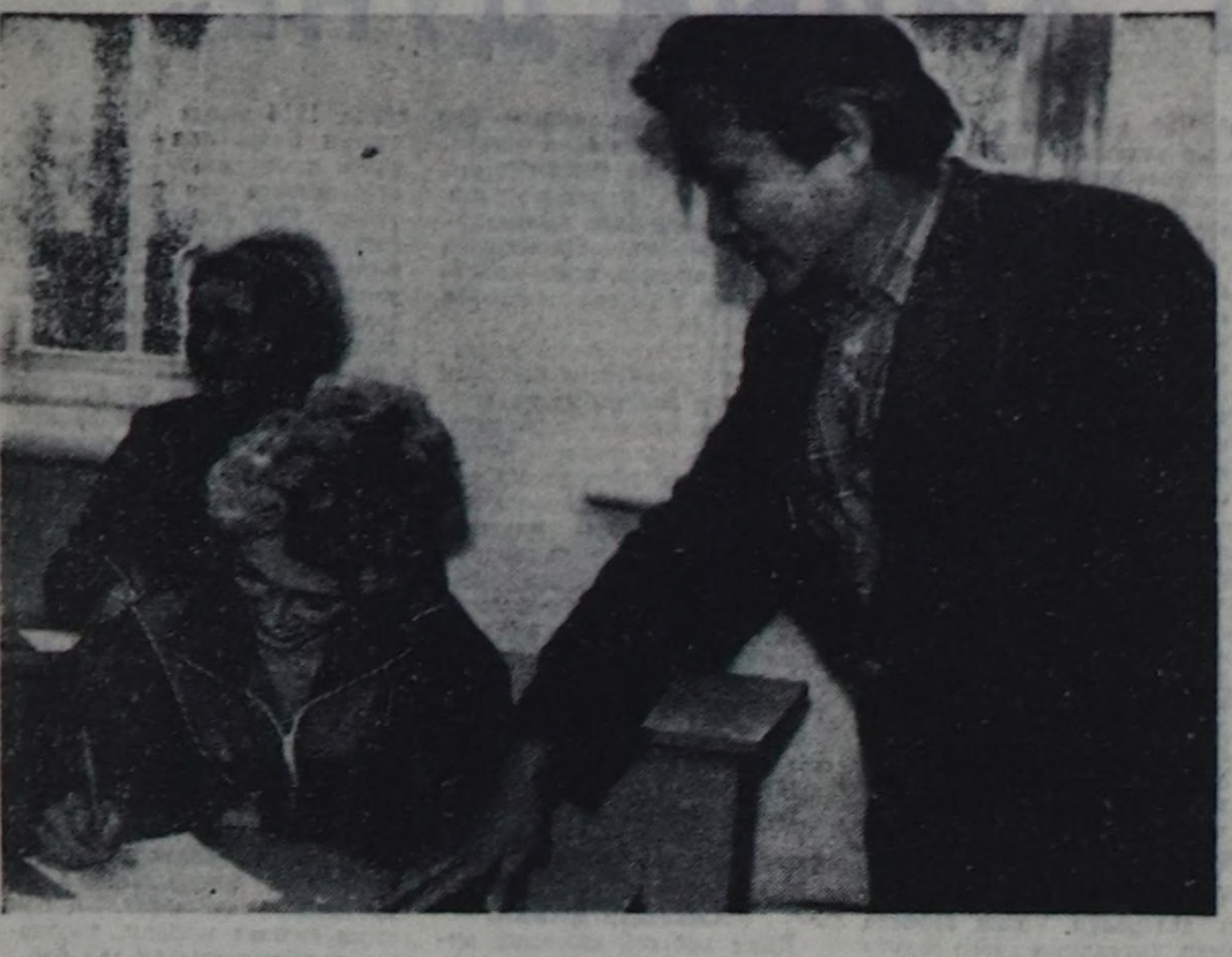

ЧУРУКТА: педагогика эртемнериниң кандидады Серот Сенденович Салчак хөй чылдарда Кызылдың педагогика институдунга математика эртемнерин башкылап келген. Ол ам Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалында башкылап турар. Тываның улус өөредилгезинге бодунуң үлүүн киирип келген хоочун башкы бо хүннерде алдан харлаан. Дээди өөредилге черлериниң башкылар коллективтери, студентилер аңаа байыр чедирип, моон соңгаар чогаадыкчы чедиишкиннерлиг ажылдаарын күзеп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Башкының барымдаалыг саналы

ШКОЛА КӨЖЕ БЕРБЭЭН

Өөренип, өзүп келген школамны бодум шаам-биле үнелеп, ооң төөгүзүн чурттап келген амыдыралымның, назы-харымның деңнели-биле көрүп келгенимни бижикседим. Бо төөгү мээң көк бажымны кезээде дүвүредип чоруур апарган чүве. Бо хүннерде школам 60 харлап турар. Кандыг-бир эки чүве кылып каан, адым-сураам чоңга билдингир турган болза, мени ол улуг байырлалче чалаар турганы чугаажок. Ынчалза-даа мени чалаар кылдыр төрээн школамның мурнунга кескү чүве кылбаанымга хомудаар-дыр мен.

Чырык өртемчей кырынга бежен ажыг хар чедир чурттап, чуртумнуң ажыл, амыдыралында сайзыралдыг өскерлиишкиннерни көрүп чорууруумга чоргаарланып чоруур мен. Ооң сайзыралынга кезик-чамдык-даа болза, далайга дамды дег, дузаны көргүзүп, чоннуң ажы-төлүн шаам-биле өөредип, кижизидип чор мен. Бодумнуң өөреникчилерим мурнунга меге даап бодаашкыннар кылып, өрү көрдүнер, бодумну мактаар хөңнүм чок, оларны база биче сеткилдиг, шынчы кижилер болурунга өөредирин кызып чоруур мен.

Ак өңнү көре тура-ла, бо кара чүве-дир деп маргыжып, шынзыдып шыдавас мен. Ак чүве кезээде ак болуп артар дээнзиг өйген сеткилимни бижикседим. Ооң кадында «Шын» солунга Артем Борбак-оолдуң «Школаның адын эгитсе» деп саналынга база каттыжып турар мен.

Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык ортумак школазының 60 харлап турарынга хамаарыштыр бижип орарым бо, азы ам 1 дугаар школаның аан. Ол № 1 деп турар школа кайда-чүде Кызыл-Мажалыктың суур үстүнде чүве чорааныгай. А чүге ол чаа туткан школа кажан ооң мурнунда-ла, эрги шагда бир дугаарыда туттунган школа бар турда-ла, бир дугаар школа болуп, 60 харлай бергени ол? Ол дээрге чоокта чаа тургустунган школа ышкажыл. Кым төөгүнү ынчаар хажыдып турар чүвел? 4 каът школаны № 1 школа деп черле адап шыдавас-тыр мен. Алыс Барыын-Хемчик чурттуг мен. Миннип кээримге-ле, чайгы, күскү үелерде Улуг-Шыкка күзеп, чайлаар чораан бис. «Келир чылын школага өөренир сен, уруум»—дээш, ачам Монгуш Делбиң-оолдуң айтып берген школазын дыка чарашсынар, сонуургаар турдум. Ырактан көөрүмге, хүрең демир крышалыг, соңгалары чайыннаалдыр кылаңайнып турар чүве. Ол амгы үеде ол-ла хевээр турар, ооң чүгле дугаарын шын эвес салган, 2 деп аан. Ол шагда оон өске школа аңаа турбаанын кончуг эки билир мен.

1946 чылда ачам мени 1-ги класска. Сүржүнмаа дээр башкыга хүлээдип берген. Келир чылында 2 дугаар класска бисти Вера Сергеевна Чылбак башкылаан. Директорувустуң ады Тува-Хуу чүве, ооң соонда Тарас Дастакович Дарыг-Сүрүң-даа турду. 3 класска башкывысты Монгуш Соржу дээр. Амыдырал-чуртталгам аайы-биле 4 классты Чаа-Хөл чеди чыл школазынга доостум.

Кады өөренип чораан чаңгыс классчыларым ам улуг башкылар, даргалар, тускай эртемниглер, ажылчыннар болгулаан.

5 класска өөренип турувуста, тыва дыл болгаш тыва чогаалды ам Социалистиг Күш-Ажылдың Маадыры Сарыглар Саятыевна Тамдын-оол башкылап турду. Школаның өөредилге эргелекчизи Анатолий Богданович Санчай-оол, 6 класска турувуста, клазывыс башкызы Хомушку Доржуевич Кен-оол, 7 класска өөренип турувуста школаның директору Вадим Александрович Шерстков турган. Ооң соонда башкылаарывыс, география башкызы, амгы үеде Кызылдың педагогика училищезинде башкылап турар Ирина Вячеславовна Шестакова, химия башкызы Потылицина, физика башкызы Василий Ефимович Слепенко. Григорий Манчынович Даржаа, тыва дыл башкызы Хүреш-оол Бичелдей, амгы үеде Бай-Тайгада. 1953-54 өөредилге чылындан эгелеп Кызыл-Мажалык 7 чыл школазын Күнгаалай башкы директорлады. Төөгү башкызы Клюева деп башкы-даа директорлап турду. (1956-57 өөредилге чылында). Аңаа турган башкыларымны черле утпас мен. Анна Ивановна Кузнецова деп орус дыл башкызы, немец дыл башкызы Клавдия Николаевна Страданова, Анна Ивановна Москвина, Мачнёва деп-даа башкы турган. Бо башкыларның чамдыктары Кызылдың школаларында ам-даа ажылдап чоруур. Чамдык башкылар мээң бо материалдарымны номчааш, сактып кээр боор дээш аттарын сактып орарым ол.

Кажан 2 класска өөренип турувуста, бисти, чаңгыс орус сөс-даа билбес улусту, өөредип турган Дробышевская деп башкыны дыка сактып чоруур мен. Ол үеде ооң фамилиязы өске турган, бүгү чүвени бодап кээримге, орус дылга баштайгы башкым ол чораан. Ам Бай-Тайга районнуң Тээли школазында деп солуннардан номчуур чордум. Бис шупту Кызыл-Мажалыктың чаңгыс каът, хүрең крышалыг школазынга өөренип чордувус. Ол школа чанында база чаңгыс каът ыяш школаны немей туткан чүве. Санаар болза, ол 2 дугаар школа болур ужурлуг. Ооң чамдык эрээлдеринге башкылар чурттап-даа турдулар.

Бир эвес мен Борбак-Шаңгыр даан Сарыг-Кожагар деп адаптар болзумза, чон шуут кайгай бээр боор оң! А 1 дугаар школа деп чаа школаны ынча дээрге, черле таарымча чок-тур. Төөгүге таарышпас-тыр. Мээң шаандагы чаңгыс классчыларым, чаңгыс черчурттугларым чүге ыыттавайн турар чоор деп дүвүреп чоруур кижи-дир мен. Ынчангаш 30 чылдар үезинде үндезилеттинип тургустунган Кызыл-Мажалыктың баштайгы школазын черле бир дугаар школа деп адап арттырар боор деп күзээр-дир мен.

Сарра КУУЛАР.

Кызыл-Мажалык школазының өөреникчизи чораан, амгы үеде Бии-Хем районда Сесерлиг ортумак школазының башкызы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ДЕКАБРЬ

Понедельник

ДЕКАБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.35 «Коммунизм соонда». Телефильм. 9.55 И. С. Тургенев. «Муму». Фильм-шии. 11.40 Телефильм. 12.30 «Үе». 13.10 Коллаж. 13.15 А. Петерсон. № 7 симфония. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөрт съездизиниң ажыдыышкыны. 16.00 «Бодун ядараткас». Полтаваның музейи. 16.30 Ыраажыларның «Россияның үннери» деп Бүгү-россия телерадиоконкурузунуң ажыдыышкынынга тураскааткан концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. «Ислам биле политика» 19.30 Ф. Мендельсон. Концерт. 20.05 «Шупту хемнер агып чыдар». 8 сериялыг уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Бир катап Кусковога». Хореографтыг миниатюралар. 22.05 Авторжу телевидение. 23.20—23.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бисти долгандыр хүрээлел. 2 класс. Кожеге ажыттынганда. 8.55 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Планеталар. 11.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкен. 12.05 «Амгы үениң Маугилериниң амыдыралындан». 12.40 Операга ынактарның телеклуву. 13.55 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизиниң ажыдыышкыны. 16.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Бапкы». 17.00 «Аист оглу». Мультфильм. 17.05 «Кижи болгаш хоойлу». 17.55 Грузин улус ырларының 1-ги делегей фестивалы. 18.25 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.00 «Чугула интервью». РСФСР-ниң улус депутады К. А. Бичелдейниң чугаазы. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Александр Вертинский: чанып келдим». 21.50 Чурукчу С. Алибеков. 22.25—01.00 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Виртуозтар». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Эң баштай силерниң экраннарыңарда коммерциялыг телекомпания «Тыва ТВ».

Вторник

ДЕКАБРЬ 18
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм, 2-ги сериязы. 9.40 Барымдаалыг фильм. 10.00 Концерт. 10.25 Мультфильмнер. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле Финляндияның шилиндек командалары. 17.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 1-ги сериялары. 17.50 Армияда уставтан дашкаар хамаарылгалар дугайында. 18.30 «Үе». 19.00 Г. В. Свиридовтуң төрүттүнгенинден бээр 75 чыл болганынга. Композиторнуң чогаалдарының концерти. 19.55 Чугула интервью. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сос». Литературжу-уран-чечен программа. В. Кожинов чогаалчы-биле ужуражылга. 23.30 Медээлер. 23.45 Авторжу ырының үшкү Москва фестивалы. 00.25—00.40 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң чер курлавырлары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Бүрүнүң ужур-дузазы. 10.55 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 12.00 «Мээң авам-биле чүү болганыл». Уран-чечен фильм. (ПДР). 13.15—13.45 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.50 «Кодээ амыдырал». 17.35 Медээлер.

МОСКВАДАН

17.40 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.40 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары 22.55 «Белорус суурга чартык шак иштинде». 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Үе», 21.30—21.35 Коллаж.

Среда

ДЕКАБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 9.35 «Энии, хөгжүм!». 10.20 «Камера делегейже көрүп тур». 11.20 Мультфильм. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 6-гы сериязы. 19.10 «Чемпионнарның сүмелери». 19.55 Россияның парламент медээчизи. 20.10 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Чадалар». 22.50—23.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Бистиң селбер дуктуг өңнүктеривис. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. Н. А. Некрасов. «Соок Ирей — Кызыл Думчук». 11.05 «Альтаирниң» сылдыстары. 12.05—13.10 «Манап, идегеп ор мен». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 17.25 Мультфильм. 17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 21.35 Медээлер. 21.40 «Спорт». 22.05 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

22.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Хүрээже берге орук». 23.00 Коллаж. 22.40 В. Готовцева ырлаар. 23.05 П. И. Чайковский. Концерт. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. Чапсарда — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30—22.15 Чувашияның Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти.

Четверг

ДЕКАБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Айның караңгы талазында». Уран-чечен фильм, 4-кү сериязы. 9.45 «Иллюзионнуг аттракцион». 10.05 «Дириг амытаннар оранында». 11.05 Мультфильм. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.25—14.05 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Швеция биле Канаданың шилиндек командалары. 18.30 «Үе». 19.00 «Айболит доктор». Мультфильм. 7-ги сериязы. 19.10 Эвилел керээзи — чаңгыс эп-сеткилче орук. 19.55 Чугула интервью. 20.05 «Шупту хемнер агып чыдар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 П. Доминго, Л. Паваротти, Х. Каррерастың киржилгези-биле Римден концерт. 23.25 Медээлер. 23.40—23.55 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 2 класс. Кыш келген. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. «Дүрзүнчүг селеске», ооң салгалдары. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Манап, идегеп ор мен». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

16.35 «Айтырыглар, харыылар». 16.50 Медээлер. 16.55 «Таныжылга уламчылап тур». Калмык черге ужуражыышкыннар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде.

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Азия төвү».

МОСКВАДАН

21.35 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ЧСФР биле Финляндияның шилиндек командалары. 22.15 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Бирги декретке постскриптум». 23.15 «Пушкин шөлү». Телефильм. 23.25—01.40 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.05)— Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.30—21.35 Коллаж.

Пятница

ДЕКАБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.05 «Парнасче чада». 9.20 «Сос». 11.20 И. Стравинский. Үш кезектиг симфония. 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—13.50 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Канада биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 18.15 Ырыны сактып ал. «Улуг кижилерге болгаш уругларга». 18.30 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.30 Коллаж. 19.40 «Ол болган... болган...» 20.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлеринден. 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45—01.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.40 Литература. 5 класс. М. Ю. Лермонтов. «Бородино». 9.00 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. В. Г. Короленко. «Чер адааның уруглары». 11.05 Вивлиофика. 12.05—13.15 «16 хоорайдан 16 уруг». Уран-чечен телефильм. (Венгрия).

КЫЗЫЛДАН

16.50 Медээлер. 16.55 Медээлер. 17.00 «Ак-Хем» каттыжыышкынның концерти. (Моол). 17.40 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

17.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 19.45 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.00 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 21.00 «Үе». 21.30 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. Финляндия биле Швецияның шилиндек командалары. 22.10 Коллаж. 22.20—01.00 Хоккей. «Известия» солунунуң шаңналы дээш делегей маргылдаазы. ССРЭ биле ЧСФР-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (00.00) — Киноочерк.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00—17.45 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа.

Суббота

ДЕКАБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. 9.00 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.45 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 10.45 «Бурда моден» сүмелеп тур». 11.15 «Экран мастерлери». «Клод Ланцманның дошкун шыны». 12.30 Чогаадыкчы-бүдүрүлге каттыжыышкыны «ЭСМ» көргүзүп тур: «Идеяның үнези чүл». 13.15 «Партнер». 13.45 Фотоконкурс «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.50 «Он ийиги дүн». Уран-чечен фильм. 16.25 Шүлүк чогаалының минуталары. 16.30 «Флоридага «аас-кежиктиг таварылга». 17.30 «Делегей панорамазы». 18.15 Мультфильм. 18.30 «Эптештирикчи». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.40 Улуг кижилерге мультфильм. 22.00 «Маппет-шоу». Ойнаарактар фильм-концерти. 22.50 Медээлер. 23.05—01.20 Бүгү-делегейниң хөгжүмнүг Монте-Карло шаңналы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Орус чугаа. 9.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Эр кижилер. Хостуг программа. 9.45 ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку съездизинде. 12.45 Бүгүдеге спорт. 13.00 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. 14.10 «Али-Баба база дөртен дээрбечи». Уран-чечен фильм. 15.20 Чериниң ээзи кым болурул. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.15 АКШ мультфильмнериниң программазы. 17.45 Россияның культурлуг амыдыралы. 20.00 Медицина дугайында чугаа. 20.05 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 А. Д. Сахаров дугайында барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35—00.05 «Пи» демдек адаа-биле.

Воскресенье

ДЕКАБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Ада-чуртунга бараан болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программазы. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». «Спид: айыыл». 13.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 13.30 Барымдаалыг фильм. 14.20 Э де Филиппо. «Итали анекдоттар». Фильм-шии. 15.55 Шүлүк чогаалының минуталары. 16.00 «Кедээден дамчыдылга». 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Тоолдар. ужуралдар оранында. «Ак далай кыдыынга каткы болгаш кударал». Мультфильм. 19.30 Концерт. 19.45 «Эптештирикчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30. Бөдүүн болгаш мөңге чүүлдер дугайында. 21.45 П. И. Чайковский. «100 романс». 22.00 «Чүү? Кая? Кажан?». 23.00 Улус ырларының күүседикчилериниң «Россияның үннери» деп I Бүгү-россия телерадиоконкурузу. Түңнел концерт. 01.00—01.15 Шыдыраага делегей маргылдаазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 9.00 «Ядараашкын». Телефильм. 9.25 «Бочяй ырлап, танцылап тур». 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 ССРЭ-ниң камерлиг оркестриниң концерти. 11.15 «Планета». 12.15 Коллаж. 12.20 И. Селецкис режиссернуң фильмнери. «Раймонд Паулс. Ажылы, бодалдары». 13.25 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Хостуг танцы. 14.10 «О, джаз». Хөгжүмнүг телешии. 15.15 Видеоканал «Совет Россия». 17.45 Мультфильм. 18.00 Улус ырларының күүседикчилериниң «Россияның үннери» деп I Бүгү-россия телерадиоконкурузу. Чапсарда — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.00 «Үе» 21.30 «Үе». 21.30 «Негелделери — ыт үгээ.» Уран-чечен телефильм. (ЧСФР). 22.15 — 23.00 Фигурлуг чуңгулаашкын. ССРЭ маргылдаазы. Херээженнер. Хостуг программа.

Ары Байкараевич ШАҢНАА

Партияның болгаш улус өөредилгезиниң хоочуну Ары Байкараевич Шаңнаа алдан бир харлап чорааш, 1990 чылдың декабрь 14-те хенертен мөчээн.

А. Б. Шаңнаа 1930 чылда амгы Кызыл районнуң Баян-Кол сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол Кызылдың № 2 ортумак школазын, Абаканның башкы, Кызылдың педагогика институттарын дооскан. Аныяк салгалды өөредип болгаш кижизидериниң хөрээнге бодунуң бүгү-ле билиин болгаш арга-мергежилин харам чокка берип келген. Ол Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем болгаш Кызыл районнарының школаларынга башкылап, директорлап база районо эргелекчилеп ажылдап чораан. 1964 чылдан бээр төрээн суурү — Баян-Колга келгеш, пенсияже үнгүже аңаа ажылдаан. Ол «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп демдектиң эдилекчизи, кызымак чүткүлдүг башкы, удуртукчу ажылы дээш хөй-хөй хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. А. Б. Шаңнаа пенсияже үне бергеш-даа, чону-биле ханы холбаалыг чоруун соксатпайн, ажылдап турган. Хөй-ниитиниң ажылынга кезээде идепкейлиг киржип келген.

Ары Байкараевич бөдүүн чаңныг, хүндүлээчел, быжыг билиг-мергежили-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган башкы. Ооң чырыткылыг овурхевири бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

Кино

ДЕКАБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: **«Жажда мести»** (2 сериялыг) 9.30. 12.30. 15.30. 18.30 шактарда. **Видеозал:** **«Приключение Гулливера»** 9.00. 11.00. **«Их поменяли местами»** 13.00. 15.00. 17.00 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Новые похождения Кота в сапогах»** 9.00. 12.40. **«Курьер»** 10.50. **«Родной ребенок»** (2 сериялыг) 14.30. 19.00. **«Наутилус»** 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Варвара-краса, длинная коса»** 12.00 **«Сердце ангела»** 14.00. 16.30. 18.50 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Тайна Карпатского замка»** 10.00. **«Давайте любить»** (Югославия) 11.30. 13.20. 15.10. 17.00. 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Финист-ясный сокол»** 13.00. **«Поющая раковина»** (2 сериялыг, Индия) 14.40. 17.30 шактарда.

ДЕКАБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«В полосе прибоя»** (Свердловск к/ст.) 9.30. 11.20. 13.10. 15.00. 17.00. 19.00 (узаткан). **Видеозал:** **«Звездный путь»** 10.30. 12.30. 14.30. 16.30. 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Мария-Мирабела в Транзистории»** 9.00. 12.10. **«Заколдованный мальчик»** 10.40. **«Война и мир»** (2 сериялыг) 13.50. **«Жажда мести»** (2 сериялыг, Индия) 16.40. 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Родной ребенок»** (2 сериялыг) 13.40. 16.20. 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Сердце ангела»** (АКШ) 14.30. 16.40. 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: **«Давайте любить»** 17.30. 19.40 шактарда.

Улус депутаттарының Кызыл район Соведи, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкому болгаш комсомол райкому районнуң хоочун башкызы

Ары Байкараевич
ШАҢНААНЫҢ

1990 чылдың декабрь 14-те хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төреллеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКТОР
Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 ◆ улетпүр — 3-34-49: 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрукчулер — 2-27-41 ◆ чолуу келбейн бар ганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Кемчээли 2 парлалга
чазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң галачы-биле курүнe комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1

Чагыг № 545.